ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ХАЛҚ ТАЪЛИМИ ВАЗИРЛИГИ

А. ҚОДИРИЙ НОМИДАГИ ЖИЗЗАХ ДАВЛАТ ПЕДАГОГИКА ИНСТИТУТИ

Тасдиқлади:
Ўқув ишлари проректори
доц Б. Мамажонов
____
2007 йил 5 сентябр

“Ижтимоий фанлар” кафедраси

“Ахлоқшунослик ва эстетика” фанидан

МАЪРУЗАЛАР МАТНИ

(Кафедра йиғилишида (2007 йил, 5 сентябр, 2-сонли баённома) тасдиқланган)

Жиззах – 2007

АННОТАЦИЯ

“Ахлоқшунослик ва Эстетика” фанларидан тайёрланган маъруза матнлари 16 соатга мўлжалланган бўлиб, 3-босқич талабалари учун тайёрланган.

Ахлоқшунослик фани бўйича маъруза матнлари тайёрлашда фаннинг предмети, унинг келиб чиқиш тарихи, тараққиёт босқичлари, оила, фуқоролик жамияти каби масалаларга алоҳида эътибор берилган.

Эстетика фани бўйича ёзилган маъруза матнларида, эстетика предмети, вазифаси, гўзаллик, улуғворлик, санъат ва унинг келиб чиқиши, санъатнинг турлари тўғрисида кенг қамровли фикрлар билдирилган ва баён этилган.

Маърува матнларига А. Навоий номли Самарқанд Давлат Университети “Фалсафа тарихи” кафедраси мудири ф.ф.д. проф. Ж. Яхшиликов тақриз берган ва маъруза матнларидан дарс жараёнида фойдаланишни тавсия этган.

1 мавзу: Ахлокшуносликнинг предмети, тадкикот доираси ва вазифалари. Ахлокий тафаккур тараккиётининг асосий боскичлари.

Режа:

1 Ахлоқшунослик фанининг тадкикот доираси ва узига хос фалсафий фан сифатидаги урни.
2 Ахлокшунослик фанининг функциялари.
3 Ахлокий карашлар ва таълимотларнинг тараккиёт боскичлари.

Ахлоқшунослик (этика) нинг объекти одам, инсон, шахсдир. Бироқ ахлокшунослик кишилар ҳаёти ва фаолиятларининг барча жиҳатларини эмас, балки муаян бир соҳаси, яъни одобини, хулқини, феъл-атфорини, юриш-туришини, ўзаро муносабатини, табиат, жамият ва унинг ҳодисаларига бўлган муносабатларини ўрганади.
Худди шу маънода ахлоқшунослик (этика)нинг бахс мавзуи муаммо сифатида оддий кишилардан тортиб буюк мутафаккирларимиз, зиёлиларимиз, давлат арбобларимизгача қизиқтириб келган. Чунончи Арасту ахлоқшунослик (этика)ни ахлоқни ўрганадиган амалий фан, жамият ҳақидаги фанлардан бири деб ҳисоблаган. Стоиклар ахлокшунослик (этика)ни алоҳидан фан сифатида ажратиб, уни кўпинча инсон табиати хакидаги фан деб тушунган эдилар.
Нидерландия файласуфи Б.Спиноза (1632-1677) ўзининг «Этика» асарида ушбу фанни субстанция (моҳият) ва унинг модуслари (хусусиятлари) тўғрисидаги таълимот дегани. Француз маърифатпарвар-файласуфи П.А.Гольбах (1723-1793): «Ахлоқ одамлараро мавжуд булган муносабатлар ваш у муносабатлардан келиб чиқадиган масъулиятлар ҳақидаги фан»,- деган эди.
Немис файласуфи И.Кант (1774-1884) ахлоқшунослик (этика)ни зарур нарсалар тўғрисидаги фан деб билган. Кўзга кўринган немис файласуфи Г.В.Ф.Гегель (1770-1831) эса Этика (ахлокшунослик)ни ўз-ўзидан ривожланувчи мутлоқ ғоя (абсолют идея) ҳақидаги фан деган.
Ахлокшуносликнинг бахс мавзуи Шарқ, хусусан Марказий Осиё, шу жумладан Ўзбекистон мутафаккирларининг диққат эътиборида бўлиб келган. Масалан, буюк мутафаккир, қомусий олим, тиббиёт илмининг отаси ва устози Абу Али ибн Сино (980-1037) шу хақда тўхталиб: «Ахлоқ ҳар бир киши учун ўз-ўзини идора килиш илмидир»,-деб баҳолаган эди. Буюк мутафаккир, шоир ва давлат арбоби А.Навоий (1441-1501) ахлоқ мавзуига янада кучлироқ урғу бериб, ўзининг «Махбуб-ул-қулуб» («Кўнгиллар севгани») асарида куйидагича ёзган эди: «Вафосизда ҳаё йўқ, ҳаёсизда вафо йўк, агар кимда бу икки сифат бўлмаса, унда иймон ҳам йўқ». XIII-XIV асрда яшаб ижод этган таникли ахлоқшунос олим Мажид Хавофий ахлоқ ҳақида фан, яъни ахлоқшунослик, оила ҳакида фан, шаҳар курилиши ва нормалар ҳақидаги фандир». деб таърифлаган. (мутафаккирлар ахлок ва адолат ҳакида. Тошкент, «Адолат», 1995, 17 бет)
Буюк шоир, драматург, маърианпарвар ва давлат арбоби А.Авлоний (1878-1943) ўзининг «Туркий гулистон ёхуд ахлоқ» (1913) асари ахлок мавзуи ҳақида:
«Инсонларни яхшиликка чақирувчи, ёмонликдан қайтарувчи бир илмдир. Яхши хулкларнинг яхшилигини, ёмон хулқларнинг ёмонлигини далил ва мисол ила баён қиладурган китобни ахлоқ дейилур» - деган эди.

Худди шунингдек ахлорқшунослик (этика) бахс мавзуи ҳақида луғатлар дарсликлар, ўкув кўлланмаларида ҳам турли хил таърифлар бор. «Қисқача сиёсий луғат» («Узбкистон» нашриёти, Тошкент 1975, 296 бет) шундай дейилган: «Этика-алохида социал ходиса ва ижтимоий онг шаклларидан бири бўлган ахлокнинг табиати ва моҳиятларини ўрганувчи фалсафий фан». «Қискача философик луғатда» («Узбекистон» нашриёти, Тошкент 1873, 363 бет) бу тўғрида қуйидагича айтилган: этика - ахлоқ назарияси, бирон ахлоқ системаси (тизимини) ҳамда яхшилик ва ёмонликни, адолат бурч, виждон, бахт, хаётнинг маъносини Бирон тарзда илмий асослаш» демакдир.

«Философия луғати» {Узбекистон нашриёти Тошкент - 1976, 595 бет) да: «Этика... энг қадимги назарий фанлар бири, у ахлоқни ўрганади» дейилган.

«Ўзбек шўролар энтиклопедияси» (Тошкент 1979, жилд 13, 306 бет) да қуйидагича таъриф берилган:

«Этика ижтимоий онг формаси бўлган инсон ҳаётининг мухим томонларидан ҳисобланган ахлоқ, одоб масалаларини ўрганувчи фалсафий фан» деб айтилган. Е.Г.Федеренконинг «... этика асослари» (ўқитувчи нашриёти, Тошкент 1976, 5 бет) ўқув қулланмасида бу тўғрида қуйидагича ёзилган:

«Этика бу ахлоқ «хулк» назарияси бўлиб, кишиларнинг ахлоқий хаётини ўрганадиган, ахлоқий ходисаларнинг ўзига хос хусусиятлари ва ривожланиш қонуниятларини очиб берадиган энг қадимги инсоншунослик фанларидан биридир».

Фалсафа фанлари доктори, профессор А.ортиқов «Этика асослари» курсидан лекциялар текстларида (Тошкент-1999, 3-бет). Ушбу муаммо шундай илмий ифодаланган:

«Этика деб ахлоқ, хулқ-одоб, ахлоқий онг хақидаги буларнинг пайдо бўлиши, тараккиёт босқичлари, инсон хаёти фаолиятининг энг муҳим жиҳатлари, кишларнинг ахлоқий жиҳатдан тарбиялашнинг йўл, усул, воситалари хақидаги таълимотлар системасига айтилади. Этиканинг тарифи анна шундан иборат».

Этика (Ахлоқшунослик)нинг бахс мавзуи ҳақида юқорида келтирилган нуқтаи назарларнинг ижобии томонлари ва камчиликларини умумлаштириб, бизнингча қуйидагича таърифлаш мумкин:

Ахлоқшунослик ёки этика деб инсон ва инсоният хаёт фаолиятининг муҳим жиҳатлари бўлган ахлоқ, хулқ-одоб,феъл-атвор, уларнинг мохияти, пайдо бўлиши, тараққиёт босқичлари ва ривожланиш конуниятлари, мақсадлари, вазифалари ва ахамияти, ҳамда улар тўғрисидаги карашлар, назариялар, таълимотларни ўрганувчи фалсафий фанга айтилади. Қисқа қилиб айтганда, ахлокшунослик ёки этика ахлокнинг моҳияти, хусусияти ва ривожланиши, максади, вазифалари ва аҳамияти хақидаги фалсафий фандир. Ахлокшунослик (этика) ўз бахс мавзуини яхшилик ва ёмонлик, бурч, виждон, ор-номус, шаъан, кадр-қиммат, бахт-саодат инсон хаётининг моҳияти, мазмуни ва маъноси каби тушунчалар (категориялар), инсонпарварлик, ватанпарварлик, мехнатсеварлик, жамоавийлик сингари тамойиллар (принциплар), халоллик, поклик, ростгўйлик, дўстлик, вафодорликка ўхшаш

ахлоқий қоидалар (нормалар) воситаси билан очиб беради ва асослайди. Булар тўгрисида махсус мавзуда фикр юритилади.

Ахлокшунослик (этика) ўз баҳс мавзуини ўрганишда фалсафа, эстетика, педагогика, психология, маданиятшунослик, тарих, сиёсатшунослик, социология, тилшунослик, архиология, экология каби фанлар билан чамбарчас боғлиқ ҳолда ўрганади. Борлиқ, табиат, жамият, инсон тафаккур каби мураккаб ҳодисаларнинг моҳияти ва энг умумий ривожланиш конуниятлари ҳакидаги фан бўлган фалсафа ахлокшуносликнинг назарий, илмий-методологик (услубий) асосини ташкил қилади. Бошқа гуманитар фанлар ҳам ахлоқшуносликка ўз баҳс мавзуини чуқуррoқ ва ҳар тарафлама ўрганиш ва умумлаштиришларда далиллар, фактлар ҳамда материаллар беради. Бу жараёнда ахлоқшунослик баҳс мавзуига кўра нисбий мустакиллигини сақлаб қолиб, билимлар тизимида ўзига хос ва ижобий ўринни эгаллаб қолади.

Ахлоқшунослик ўз баҳс мавзуини икки-умумий ва хусусий йўналишларда ўрганади. Шунга мувофиқ ахлоқшуносликда умумий, тарихий, норматив-аксиологик (қадриятий), касб-хунар, ахлобия ахлоқшунослиги деган назарий ва амалий бўлимлар ҳам шаклланган. Умумий ахлоқшунослик ахлоқнинг табиати, моҳияти, хусусиятлари, унинг таркибий заррачалари ва уларнинг ўзаро алоқадорлигини илмий асослайди, ахлоқий фаолият ва ахлокий муносабатлар ривожланиши хусусиятларини, ахлоқ тараққиётидаги ижтимоийлик, тарихийлик, замонавийлик, умуминсоний ва миллий жиҳатларнинг ўрни ва аҳамияти ҳақида унинг ҳозирги ҳолати ва тараккиёти йўналишлари муаммоларини ўрганади. Тарихий ахлокшунослик ахлокнинг тарихий шаклларини, унинг тарихий тараққиёт қонуниятларини ва хусусиятларини, ахлоқий таълимотларнинг тарихдаги ўрнини тадқиқ этади. Норматив-аксиологик ахлоқшунослик ахлоқ қоидаларини ахлоқий зарурийлик талабларини ахлокий онгнинг асосий тушунчалари сифатида қараб, уларнинг ижобий ахамияти, қиммати жиҳатидан ўрганиш ва асослаш билан қизиқади.

Касбий ахлокшунослик у ёки бу касб-хунар, ихтисослиг ёки раҳбарлиги фаолияти доирасида кишиларнинг ахлокий хусусиятлари билан шуғулланади. Ахлоқий тарбиянинг ахлоқий назарияси тарбия жараёнида ахлоқий омиллардан самарали фойдаланиш йўллари, шакллари ва воситаларини белгилаш масалаларини умумлаштиради. Ахлоқшуносликнинг мухим бир вазифасиинсонлар ва жамиятнинг келгусидаги эзгу ахлокий орзулари, мақсадлари, эзгу-ниятларини шарклаб беришдир. Чунки инсонлар юксак ахлозуларсиз яшай олмайдилар. Буларнинг ҳамаси ахлоқшуносликнинг инсонлар ва жамият ҳаётида бени катта аҳамиятга эга эканлигидан далолат беради.

Атоқли педагог А.авлоний: «Ахлоқ илмини ўкиб, билиб амал қилган кишилар ўзининг ким экани, жанови ҳақ на учун халқ қилганин, ер юзида нима иш учун юрганин билур. Бир киши ўзидан хабардор бўлмаса, илмни, уламони, яхши кишиларни, яхши ишларнинг кадрини, кимматини билмас. Ўз айбини билур, иқрор килуб, тузатмакга саъй ва қўшиш қилган киши чин

баходир ва пахлавон кишидир». Демак, ахлок, одоб ва этика қоидаларини били шва уларга тўла амал қилиш кишиларнинг ўзаро ҳурмат-эхтиром билан тинч-тотув яшашини таъминлайди. Аксинча ҳолда, яъни ахлоққа, одобга, этикага кам ва етарли эътибор берилмаган одамда, оилада беандишаликлар, бебурдликлар ваш у кабилар мавжуд жойда салбий, ножўя ахлоқий фазилатлар юзага келади ва авж олади, одамлар орасидан ҳурмат, меҳр-оқибат кўтарилади, ҳаёт аста-секин издан чиқа бориб, ижтимоий ҳаётнинг жиддий тўсқинига айланади.

Ахлоқшуносликнинг асосий ва муҳим вазифаси кишиларнинг хулқи, одоби, юриш-туриши, муомаласининг моҳиятини, хусусиятларини ва тараққиёт қонунларини очиб беришдан иборат. Ахлоқшунослик худи шунингдек ахлоқнинг тушунчалари (яхшилик ва ёмонлик, адолат, бахт, виждон, бурч ва ҳоказо) тамойилларини (инсонпарварлик, мехнатсеварлнк, ватанпарварлик,

байналмилаллик, хамкорлик ва ҳоказо) ахлоқ мезонлари (нормалари) жумладан хушмуомалалик, ширинсуханлик, халоллик, ростггуйлик, камтарлик чидамлилик, ҳимматлилик, самимийлик, дўстлик, шарму-ҳаё ва ҳоказоларни илмий-амалий асослаб беради. Ахлоқшуносликнинг Яна бир мухим вазифаси инсонларнинг ахлоқий тарбиясини амалга ошириш, ахлокий камолотини шаклланишга хизмат қилишдир. Ахлоқшуносликнинг Яна бир вазифаси, инсонлар ва жамият ҳаётидаги ахлоқсизлик иллатларининг барча кўринишларини бартараф килиш ва уларни бартараф этиш йўллари ҳамда воситаларини изохлаб беришдан иборат. «Ёмон ишларнинг тескарисини қилиб, яхши бўлдим» деган экан Луқмони ¥аким. Яна «одобни беодобдан ўрган» дейдилар. Албатта, беодобдан ўрганиладиган нарсанинг ўзи йўқ, лекин бировларнинг хатоси, гунохини салбий хислатларини такрорламаган киши энг олий одамдир. Бундай одамнинг ахлокийлигининг ўзи бир кутлуғ иш бўлса, бировларнинг ахлоқсизлигини такрорламаганлиги учун икки кара улуғдир. Чунки беодобнинг килиғи, хатти-ҳаракатлари, феъл-атвори одоб доирасидан ташқарида бўлгани учун унинг қилаётган одобсизликларини кўриб, шундай қилиқларни ҳатти-ҳаракатларни такрорламаслик, бу одобдандир. Демак, беодобдан ўрганилган одоб унинг беодобликларини пайқай билиш ва уларни ўз ҳаётида қилмасликдир. Демак ахлоқшунослик Фани инсон турмуши ва фаолияти, жамият ҳаётида ҳар томонлама муҳим аҳамиятга эга бўлган фанлардан биридир.

Ахлоқшуносликнинг (этика) кадим замонларда пайдо бўлиб, шаклланиб ва ривожланиб, бизнинг давримизгача ўз аҳамиятини сақпаб келаётган энг қизиқарли ва энг мухим инсоншунослик фанларидан биридир. Ахлоқшунослик фанининг номи аҳлок сўзидан келиб чиққан бўлиб, бу тушунча тўғрисида адабиётлардан қозирча ягона қарашлар йўқ. Айрим адабиётларда ахлок кишиларнинг хар бир жамиятга хос хулқ нормалари мажмуи дейилса, бошқаларда эса ахлок ижтимоий онг шаклларидан бири социал тартиб-қоида бўлиб, бу тартиб-коида истисносиз ҳамма соҳаларда кишиларнинг ҳатти-ҳаракатини тартибга солиш вазифасини бажаради дейилади. Бунинг боиси энг аввало ахлоқ сўзининг кўп маъноли ва кўп

қиррали эканлиги билан изохланади. Ахлоқ арабча хулқ сўзининг кўплигидан ва лотинча «тогез» сўзидан олиниб, одоб, атвор, феъл деган маъноларни англатади. Худи шунингдек рус тилида ишлатиладиган «морель» сўзи «мочея» сўзидан олинган бўлиб, уҳам ахлок маъносини билдиради, «мораль» сўзи рус тилида ишлатиладиган «нравственность» деган сўзининг синонимии деган фикрлар хам мавжуд. Ахлоқ кишиларнинг, хар бир кишининг оилада, жамоада, жамоатчилик жойларида, умуман жамиятда юриш-туриши, яшаш қоидалари, феъл-атвори, ҳатти-ҳаракатларининг жамини ифодалайди. Этика юнонча «егЬоз» сўзидан олинган бўлиб, одат, одоб, расм-русум, феъл (характер) маъноларини билдиради. Ушбу тушунча биринчи марта машҳур Юнон файласуфи ва мутафаккири Арасту (Аристотель,э.о.384-322 йй) томонидан ахлоқнинг синонимии сифатида ишлатилагн.

Бу терминни кейинчалик қатъий маъноли тушунча сифатида эрамиздан олдинги IV асрда пайдо бўлган ва асосчиси Китионлик Зенон (э.0.336-264 йй) стоиклар (грекча з^оз-тўпланадиган жой, портик) илми муомалага киритганлар.

Этика тушунчаси ҳозирги адабиётларда кишилар муомаласида асосан қуйидаги уч маънода қўлланилади:

Биринчидан, кундалик ҳаёт муомаласида этика оддий тилда ахлоқ, одоб, хулк-атвор маъноларини англатади;

Иккинчидан, маълум бир ижтимоий гуруҳлар, касб-хунар ёки ихтисосликлар, чунончи дворянлар этикаси, савдогарлар этикаси, тадбиркорлар этикаси, ўкитувчилар этикаси, шифокорлар этикаси, рахбарлар этикаси ваш у кабиларни билдиради.

Учинчидан, асосан ва кўпчилик ҳолда кишиларнинг ахлок-одобини, хулқини, феъл-атворини ўрганувчи фанни этика, яъни ахлоқшунослик деб юритилади.

Худди шунингдек кундаликҳаётда ва адабиётларда ахлок ва этика тушунчалар билан бир қаторда одоб тушунчаси ҳам ишлатилади.

«Одоб» (арбча «адаб» сўзининг кўплиги) хулқ-атвори, юриш-туриш маданиятнинг ташқи ва ички жиҳатларни ифодалайдиган тушунча. У кишиларнинг ҳатти-ҳаракатида, ўзаро муносабатида (оила. меҳнат жамоаси ва турли маросимларда) намоён бўлади.

Одоб кишининг жамоат орасида ўзини кандай тутиши, одамлар билан қай йўсинда муомала килиши, ўз турмуши ва бўш вақтини кандай ташкил қилиши, инсон ташқиёфаси кандай бўлиши лозимлигига оид қоидалар (масалан, шарму-ҳаё, камтарлик, хушмуомалалик, озодалик сингарилар)ни ўз ичига олади. Одоб таълим-тарбия, амалий тажриба жараёнида шаклланади. Шарқнинг улкан одоб-аҳлоқ назариётчиларидан бўлган Хусайн воиз Кошифий «Ахлоқий Муҳсиний» асарида одобни қуйидагича таърифлаган эди:

«Одоб - бу қалбни ёмон сўзлардан ва ножўя хулкдан сакдай олиш, ўзини ва ўзгаларни ҳам хурмат кила билиш, шу билан бирга ўзини ва ўзгаларнинг обрўсини туширмасликдир». Воиз Кошифий одоб тушунчасини кенг маънода тушунади, ёмон сўзларни айтмаслик, хулқни тарбиялай олиш, ўзини бошқариш ва ўзгаларни хурмат қилишни ахлокийлик деб атаган эди.

Одоб кишиларнинг хаёт ва турмушларига нисбатан белгилаб берилган муайян ахлоқий чегара ёки меъёр десак бўлади. Анна шу чегарадан чиқмай муомала

муносабатида бўлган, шу меъёрга риоя килган одамни одобли, яхши хурбияли, хақиқий, чин инсон дейилади. Аксинча холда одобсиз, тарбиясиз, ёмон одам деб айтилади. Одоб ахлоқка нисбатан тор тушунча бўлиб, у ўз навбатида барча ахлоқий фазилатларнинг юзага чикиши намоён бўлишидир. Одобни ўрганувчи ва ўргатувчи фанни «Одобнома», «Дилнома», «Саодатнома» деб атайдилар.
Демак, ахлоқ, этика, одоб ўзаро боғлиқ ва маълум даражада фарк қилувчи тушунчалар бўлиб, барчаси инсоннинг ҳатти-х,аракатини, юриш-туришини, бошка одамлар билан муносабатини оилада, жамоада, жамоатчилик жойларда ўзини тутиши кабиларни ифодалайди. Одатда буларни умумий фалсафий маъноад ахлоқ, кундалик ҳаётда, турмушда одоб, хулқ, феъл-атвор ва уларни ўрганувчи фанни (илмни) этика ёки ахлоқшунослик деб горитилади. Шундай қилиб, ахлок кишиларнинг яхшилик ва ёмонликка нисбатан муносабатини намоён этадиган ва тарихан таркиб топган хулк-атвор, юриш-туриш ва хатти-харакатини ифодалайдиган, уларнинг бир-бирига ва жамиятта бўлган муносабатларини акс эттирадиган ҳамда ўзаро ихтиёрий тарзда амалга ошадиган норма ва қоидалар йиғиндисидир.
Буюк мутафаккирлар, олимлар ва давлат арбоблари ҳам ахлокқа худи шундай таъриф-тавсифлар берганлар. Таниқли рус файласуфи В.Г.белинский (1811-1848) ахлоқ нима? У нимадан иборат бўлмоғи керак? Деган саволлар қўйиб, куйидаги жавобни келтириб, ахлоқка шундай таъриф берган:
«Кишиларнинг кадр-қиммати ва унинг юксак мавқеига қатъий, чуқур эътикод, унга кизғин сўнмас, ишончдир. Шу эътиқод, шу ишонч жамики башарият эзгулигининг, барча амалий ишларнинг кайнар булоғидир» Чех халқпарвар педагоги ва жамоат арбоби Я.А. Коменский (1592-1675) фикрича: «Ахлоқийлик деганда биз фақат ташки муомалани кўзда тутмаЙмиз, балки ниятнинг бутун ички моҳиятини тушунамиз». Марказий Осиёнинг буюк мутафаккири Абу Наср Фаробий (873-950) айтганидек: «Дархтнинг етуклиги унинг меваси билан бўлганидек, инсоннинг барча хислатлари ҳам аҳлокий тарбия билан якунланади». Маърифатпарвар бобомиз Абдулла Авлоний (1878-1934) ёзганидек, «Тарбия бизлар учун ё ҳаёт, ё момот, ё нажот, ё халокат, ё саодат, ё фалокат масаласидир».
Ахлоқнинг мохиятини тушунишида президентимиз И.Каримовнинг айтган қуйидаги фикрОмулоҳазалар айниҳимдир.
Юртбошимиз таъкидлаганидек: «Аслини олганда, ахлок маънавиятнинг ўзаги. Инсон ахлоки шунчаки салом-алик, хушмуомалаликдан иборат эмас. Ахлок - бу аввало инсоф ва адолат туйғуси, иймон, халоллик дегани»; «Халоллик ва фидойилик фаолиятимизнинг асосий мезони бўлсин»; «... Виждон билан, иймон билан, диёнат билан ўйнашиб бўлмайди»;
«Меҳр-оқибат, мурувват бўлмаган жамият ҳалокатга маҳкумдир». «Хар ким савоб иш қилсин, ҳар кун савоб иш килсин»; «Яхшилик ҳам, ёмонлик ҳам қайтади», дейдилар вахоказо. Буюк мутафаккирларимиз ва олимларимизнинг ҳамда Президентимизнинг юкоридаги фикрлари ахлоқни куиидагича таърифлаш имкониятини беради: Ахлоқ деб кишиларнинг яхшилик ва ёмонликка муносабатини намоён этадиган ва тарихан таркиб топган хулк-атвор,уларнинг юриш-туришини,ўзларини тутишини, феъл-атворини, хулқ-

одобини,ўзаро бир-бирига,меҳнатга ижтимоий фаолиятга, оилага, жамоага, бошка ижтимоий бирлашмаларга, жамоатчиликка, Ватанга, миллатга, жамиятга бўлган муносабатларини ифодаловчи ҳамда ҳатти-ҳаракатини тартибга солиш, бошқаришга хизмат қилувчи ҳис-туйғулари, эҳтиёжлари, талаблари, баҳолашлари, қоидалари, тамойилларининг жамига айтилади.

Қиска қилиб айтганда ахлоқ деб кишиларнинг юриш-турушлари ўзаро бир-бирига, меҳнатга, оилага, Ватанга бўлган тарихий муайян муносабатлари, қоидалари ва тамойилларининг жамига айтилади. Ахлоқнинг илк, дастлабка, куйи, турмушдаги босқичи одоб ёки хулқ одобдир.

Ахлоқ хулқ-одоб, феъл-атвор ахлокшунослик ёки этика фанининг бахс мавзуи (прдмети)ни ташкил этади.

Ахлокшунослик ахлокий, тарихий ва замонавий ходиса ҳамда ижтимоий онгнинг ўзига хос шаклларидан бири деб асослайди. Ахлоқнинг ижтимоийлиги шундаки, кишиларнинг ахлоқ-одоби, феъл-атвори, муомаласи, юксак маънавий фазилатлари ижтимоий хаётдан ташкарида, инсонлар ўртасида муносабатлардан четда шаклланиши ва ривожланиши мумкин эмас.Бундан бир неча ўн йил муқаддам ўрмон четида адашиб қолган уч нафар болани айиклар ўрмонга олиб кетади.Болалар айиқлар билан яшашади.Вақт ўтиши билан улар икки оёклаб юрсаларда, югуришни, сакрашни, озиқ-овқат топиб ейишни, табиат ҳодисаларидан сакланишни, айиқларга ўхшаш ўкиришни табиий ҳолда ўрганадилар. Бироқ улар кейинчалик тўрт оёқлаб юрсаларда, кишшгак жамиятидан ташқарида ҳайвонлар орасида яшаганликлари учун сўзлаш қобилиятини йўқотишади. Бундан кўринадики, агар инсон кишилик жамиятида яшамас экан, у ҳакикий маънодаги шахс, худи шунингдек ахлоқ одобли бўла олмайди.Демак,ахлоқ ижтимоий ҳодисадир.Ахлоқшунослик ахоқнинг бу жиҳатини,умуман ахлокни Яна бир канча тушунчалар-ахлокий онг,карашлар,ахлокий фаолият, ахлоқий баҳолаш,ахлоқий ҳиссиёт,ахлоқий муносабатлар ахлоқий тарбия воситасида янада кенгроқ ва чуқурроқ ўрганади.Ахлокий онг кишиларнинг жамиятдаги ахлокий ҳатти-ҳаракатлари, юриш-туришлари, яшаш қоидалари, тамойиллари, шунингдек уларнинг ўзаро бир-бирларига ҳамда ижтимоий гуруҳларга, жамиятга бўлган муносабатларини ифодаловчи қарашлари тасаввурлари,назарияларининг жамидир.

Ахлоқий қарашлар ахлокий онг, ахлок, одобнинг мазмуни, моҳияти, жамиятдаги кишилар хаёти, фаолияти, тараккиётидаги ўрни, ақамияти тўгрисидаги қарашлар ғояларнинг тизимидир.

Ахлоқий онг ва ахлоқий қарашлар ахлоқий фаолият билан узвий боғланган.Ахлоқий фаолият деб ўзига хос ахлоқий мотив, сабаб, интилиш билан, яъни яхшилик килиш,бурчга содик ҳолда ҳаракат килиш, муайян ахлоқий идеалларни амалга ошириш мақсадида қилинган харакатларга айтилади. Кишиларнинг ахлоқий фаолияти жараёнида улар ўртасида шаклланадиган, мавжуд бўладиган алоқалар,боғланишлар,муносабатларнинг тизими ахлоқий муносабатлар дейилади.(Батафсил қаранг: Фалсафадан ваъз матнлари. Тошкент-1995, 236-237-бетлар) Ахлокий фаолиятда ахлоқий хиссиётлар,ахлокий бахолашлар,ахлокий идеаллар,ахлоқий маданият кабиларнинг аҳамияти катта.Ахлокий ҳиссиёт-инсоннинг,шахснинг жамият ва ўз атрофидаги кишиларга муносабатини ифодалайдиган кечинмалар турини

англатади.Масалан,инсоннинг ва шахснинг ўз кадр-қиммати ҳисси, ижтимоий бурч хисси, ватанпарварлик, ўртоқлик, жамоавийлик ҳисси ва хаказо кабилар.Ахлоқий баҳолаш-социал воқеликнинг турли ҳодисаларини ва кишиларнинг ҳатти-ҳаракатларини улар қандай ахлоқий аҳамиятга эга бўлишига қараб,маъқуллаш ёки қоралашдир. Умумий тарзда ахлоқий баҳолаш яхшилик ва ёмонлик тушунчаларида амалга оширилади. Ахлоқий идеал (мақсад,орзу,истак) юксак ахлоқни шахс ривожининг мақсади бўлган мукаммал ахлокий муносабатлар тўғрисидаги назарий асосланган режалари, тасаввурлари, карашлари жамини билдиради.Ахлоқий идеал-киши ёки гуруҳнинг интилиши ва ҳатти-ҳаракатини белгилаб берувчи намуна, олий мақсад, Бирон-бир ниманинг камолидир. Кишиларнинг кундалик турмушидаги ҳатти-ҳаракатини белгилаб берувчи ахлоқий коидалардан фаркли ўлароқ ахлоқий идеал-кишиларнинг маънавий-ахлокий тарбияси ва ўзини-ўзи тарбиялаш окибат мақсадини белгилаб беради,унинг интилиши лозим бўлган олий намунани яратади. Масалан,маърифатпарвар ахлокий идеали,умуминсоний ахлоқий идеал,демократик жамият ахлоқий идеал ива хакозо. Кишиларда ахлокий онг>ахлокий мақсадлар,ахлоқий муносабатлар ахлоқий тарбия воситаси билан амалга оширилади. Ахлоқий тарбия ахлоқшуносликнинг энг мухим тушунчаларидан бири бўлиб,унга куйидаги таъриф-тавсиф бериш мумкин: Ахлоқий тарбия деб инсон фарзандига туғилгандан то умрининг охиригача инсонга хос барча ижобий ахлокий фазилатларни сингдириб, уни баркамол инсон қилишга айтилади. АхлокиЙ тарбия одатда кўпинча кишиларни илм, билим беришдан бошланиши ваш у жараёнда ёнма-ён (параллел) ва биргаликда амалга оширилиши сабабли таълим-тарбия деган атама кўпроқ ишлатилади. Ахлоқнинг ижтимоийлигини тушунишда ахлокий маданиятнинг аҳамияти катта. Ахлоқий маданият-ахлоқ, ахлоқий онг ёрдамида шаклланади. Уларни бир-биридан ажратиш ноўриндир. Ахлоқий онг - қарашлар, ғоялар ва ҳиссиётлар йигиндиси ва уларнинг инсон онгида акс этиши бўлса, ахлоқий маданият анна шу акс этилган нарсалар инсон характерига, табиатига сингиб, амалий фаолиятда нимоён бўлишидир. АхлоқиЙ маданиятда ахлоқийликнинг назарий жиҳатлари ўз аксини топади ваш у билан бир қаторда, у англанган ахлокий фаолият билан узвий богланиб кетади. Ахлоқий маданият тарихий таркиб топган ахлоқий норма ва коидаларни давр нуктаи назаридан қайта кўриб чикилиб, аниқ шарт-шароитлар асосида ривожлантиришда ифодалайди. Шу жиҳатдан ахлоқий маданият ахлокий кадриятдан фарк қилади. Айни вақтда ахлоқ ахлоқий қадриятга суянади ва ахлоқий маданиятга манба бўлиб хизмат килади. Ахлоқий маданият мустақил фалсафий категория бўлиб, ахлоқ, ахлокий онг каби тушунчалар билан узвий боғлиқ ва бир бутунликни ташкил қилади, ахлокий назарияни амалиёт билан боглайди, кишилардаги ахлоқий карашлар, гоялар, ички-кечинма ва ҳиссиётларнинг кай даражада англанганлангини билдиради ҳамда бу инсоннинг ахлоқий етуклигини кўрсатиб, маънавий эхтиёжига айланганлигини кўрсатади. Бевосита анна шундан ахлоқий маданиятнинг моҳияти ва ривожланиш хусусияти келиб чиқади. Бу тушунчаларнинг ҳаммаси ахлокнинг ижтимоийлигининг моҳиятини ва

хусусиятини очиб беришга хизмат қилади. Ахлоқшунослик ахлоқни тарихий ходиса деб ўрганади ва ўргатади. Чунки ахлоқ бирданига пайдо бўлмаган у қадим (ибтидоий) даврлардаёқ вужудга келиб, бир қанча тарихий боскичларни ўтиб, ўзгариб, алмашиниб, ривожланиб, тараққий килиб, хозирги даврда ҳам янада такомиллашиб бормокда. Ахлок тарихий ўзгаришининг ижтимоий ва маънавий манбалари бўлиб кишиларнинг шахсий ва умумий манфаатлари, орзу-истаклари, меҳнат, социал мухит, жамоатчилик фикри, илм-маърифат, дин ҳисобланади. Инсонлар ва жамият ҳаётида ахлоқнинг, унинг тамойиллари, тушунчалари ва қоидаларининг тарихан ўзгариб, алмашиниб, ривожланиб, тараққий этиб бориш жараёнини ахлоқшунослик (этика) да ахлоқий прогресс (тараққиёт) дейилади. Бу жараёнда ахлоқий тизимлар ва таълимотлар бирданига ўзгариб, йўқолиб кетмайди. Инсоният Хамиша ўтган авлодлар ахлоқидаги ижобий жихатларни сақлаб, мустаҳкамлаб ривожлантиради, яъни доимо меросдан фойдаланилади. Ахлоқий мерос деб кадим замонлардан бери аждодларимиз ота-боболаримиздан бизгача етиб келган ахлокий бойликлар ахлоқий ўгитлар, пант-насихатлар, ғоялар, таълимотлар, оилалар, тамойиллар жамини тушунамиз. Ахлоқ айни вақтда замонавий ходисадир, чунки ахлоқ бошқа ижтимоий - маънавий ходисалар сингари жамиятдаги сиёсий ижтимоий, иқтисодий, фан-техника, санъат маданият касби сохалардаги ютуқларни ўзида акс эттиради. Ахлоқшунослик ахлоқ ижтимоий ходиса сифатида умуминсоний ва миллий жиҳатларга эга деб ҳисоблайди. Саломлашиш, хушмуомалалик, мурувват, рахм-шавкат, яхшилик, адолат, тинчлик, бурч, виждон, ор-номус, бахт-саодат, Ватанни ва миллатни севиш, тинчлик учун кураш, табиатни асраш, ер юзида илм-фанни тараққий эттириш, ядровий қуролларни пойгасини йўкотиш, халқаро хавфсизликни таъминлаш турли касаликларнинг олдини олиш, қашшоклик ва саводсизликка бархам бериш кабилар умуминсоний ахлоқий қадриятларга киради. Ахлоқнинг миллий жихатлари муайян миллат (халқ, элат) нинг ҳаёти, турмуш тарзи, тили, маданияти, урф-одатлари, анъаналари Билан боғлиқ бўлган ахлокий қоидалар ва кадриятлар Билан боғлиқ холда намоён бўлади. Президентимиз И.А.Каримов таъкидлаганидек: «Катталарни ҳурматқилиш, оила ва фарзандлар тўғрисида ғамхўрлик қилиш, очиқ кўнгиллик, миллатидан қатий назар одамларга хайрихоҳлик Билан муносабатда бўлиш, ўзгалар кулфатига хамдард бўлиш ва ўзаро ёрдам туйғуси кишилар ўртасидаги муносабатларнинг меъёри ҳисобланади. Ўзбеклар диёрига, ўз Ватанига мехр-мухаббат мехнатсеварлик, билимга, устозларга,
и
маърифатпарварларга нисбатан алоҳида ҳурмат эҳтиром Узбекистон ахолисига хос фазилатлардир». (Каримов И.А. Узбекистоннинг ўз истиклол ва тараккиёт йўли. Тошкент - 1992, Узбекистон, 11 бет) Таъкитланганларнинг ҳаммаси ахлоқ ҳам ўзига хос ижтимоий онг шаклларидан бири эканлигини ва у алоҳида, баъзи кишиларга эмас, балки жамиятдаги барча кишиларга хос бўлиб уларнинг ижтимоий хаётдаги хатти _аракатлари, юриш-туришлари, ўзаро бир-бирига ҳамда ижтимоий бирлашмаларга бўлган муносабатларни

ифодалайди ҳамда тартибга солиб, инсонлар ҳаётида тарбияловчи омил сифатида мухим ахамиятга эга. Ахлоқшунослик фан сифатида ўзининг мақсадлари вазифаларига эга. Ахлоқшуносликнинг асосий максади юксак ахлоқий фазилатли, ахлоқий камолотни ўзида мужассамлаштирган етук инсонларни вояга етказиш ва тарбиялашга хизмат қилишдан иборат. Бунга ахлокшунослик ўз вазифалари билан муносиб хисса қўшади. Ахлоқшуносликнинг мухим вазифаларидан билиш, билишлик бўлиб, унинг мақсади ахлоқнинг моҳияти, хусусиятлари жамият хаётидаги ўрни ва ахамиятини чуқур ва хар тарафлама асослаб беради. Бу фан асосларини билмаган киши баркамол бўла олмайди. Чунки ахлоқшунослик (этика) назарияси ва амалиётидагина ахлокнинг том мохияти, хулқ - одобнинг коида, таълимот, гоя, дастур, ўгит, панд-насихат, даъват, чеклаш, таъқиқатлашлари баён этилган бўлади. Уларни пухта ўзлаштириб, хулк-одоб дастурига, хатти-харакат низомига, қисқа ахлоқ кодексига айлантириб олган шахсгина чин маънодаги юксак ахлоқпи, бой маънавий фазилатли, зиёли мутахасис бўлиши мумкин ва лозим. шунингг учун ҳам А.Авлоний: «Ахлоқ илмини ўкув, билуб амал қилган кишилар ўзининг Ким эканини, жанобы хақ на учун халқ қилаганин, ер тозида нима иш қилмак учун юрганин билур. Бир киши ўзидан хабардор бўлмаса, илмни, уламони, яхши кишиларни, яхши нарсаларни, яхши ишларнинг қадрини, кимматини билмас», - деб ёзган эди. Ахлокнинг мухим хусусияти унинг ижтимоий онг шакли эканлигидир, чунки ахлоқ-одоб қоидалари ҳаммаси бир киши томонидан битилмайди. Инсоният тарихидаги бутун тажрибалри, урф-одатларга суянган холда ахлоқ-одоб яратилади. Бинобарин, улар барча, канкрет инсонлар ва инсониятнинг хаётий тажрибаларининг умумлашган бой махсулидир. Шу маъноад ахлоқ жамиятдаги барча кишиларга хос ижтимоий онг шаклидир. Буларнинг ҳаммаси ахлоқнинг мураккаб ижтимоий жараён эканлигини ифодалайди.
»_*
Мустақил Узбекистоннинг сиёсий-иқтисодий ва маънавий вазифаларини ҳал этиш, келажакда Узбекистонни буюк давлатга айлантириш ҳар бир фуқаросининг, айниқса ёшларимизнинг ахлоқий онги, фаолияти ва тарбияси даражасига ҳамма омиллардан кўра кўпроқ боғлиқ. Бинобарин, Ўзбекистон Республикаси давлат мустақиллиги ҳужжатларидан Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва бошка қонунларида Ўзбекистон Республикаси президенти фармонларида ва Вазирлар Махкамасининг қарорларида, Президентимиз И.А.Каримов асарлари, китоблари, рисолалари, нутклари, савол-жавобларидан ахлоқ-одоб масалалари ва муаммоларига мухим ахамият берилмокца. Юрт бошимиз ўзининг «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка тахдид, баркарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари» (Тошкент, Ўзбекистон, 1997, 137 бет) асарида маънавий ахлоқий
**
омилларини Мустакил Узбекистоннинг келажакдаги тараққиётидаги ахамиятига тўхталиб, шундай деб ёзади: «Бирон •• бир жамият маънавий имкониятларини, одамлар онгида маънавий ва ахлоқий қадриятларни ривожлантирмай ҳамда мустахкамламай туриб, ўз истиқболини тасаввур эта

олмайди». Шу боисдан ҳам юрт бошимиз «Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда» маърузасида: «Биз фарзандларимизнинг баркамол руҳий дунёси учун, уларнинг маънавий-ахлокий жихатдан етук жисмонан соғлом бўлиши учун доимо қайғуришимиз, курашмоғимиз зарур», - деган муҳим вазифани қўйди. Бинобарин, ўзбек халқи, мамлакатимизнинг барча миллат ва элатлари орзу қилаётган буюк давлатни бунёд этиш барча фуқаролардан, энг аввало ёшлардан ирода имон-эътиқод, миллий ғурур туйғуси, буюк аждодларимиздан қолган ахлоқий меросга содиқ бўлиш, хуллас юксак фазилат эгаси ва ахлоқий камолотга эришишни талаб қилади. Шунинг учун

й

Узбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисида»ги конунида ва «Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури» да ёш авлодни ва бўлажак мутахасисларнинг маънавий-ахлоқий тарбиясига катта ахамият берилган. Чунончи, «Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури» нинг маънавий - ахлокий тарбия ва маърифий ишлар, деб аталган бандида: «Ёш авлодни маънавий-ахлоқий тарбиялашда халқнинг бой миллий маъданий-тарихий анъаналарига, урф-одатлри ҳамда умумбашарий қадриятларга асосланган самарали ташкилий, педагогик шакл ва воситалари ишлаб чиқилиб, амалиётга жорий этилади. Шахсни тарбиялаш ва уни хар томонлама камол топтиришни устиворлиги таъмирланади», (55 бет) дейилган. Бугунги кунда республикамиз мустақиллигининг 8 йилдан ошиқроқ истиқлол йўлидан боришда бир катор ютукдар ҳамда турли эски мафкуравий иллатлар диний экстремизм, диний фундаментализм., ваххобийлик, террорчилик каби иллатлар ва хавф-хатарларга қарши курашиб, кўп миллатли республикамиз халқларининг тинчлигини таъминлаш, маънавий-ахлоқий бирлигига эришмоқда.

Адабиётлар.

1. И.А.Каримов Узбекистон миллий истиклол, сиёсат, мафкура . Т 1996 йил.
2. И.А. Каримов Баркамол авлод - Узбекистон тараккиётининг пойдевори. Т- Узбекистон 1997-й
3. И.А.Каримов «Донишманд халкимизнинг мустахкам иродасига ишонаман» «Фидокор» газетаси 2000 йил 8-июнь.
4. Узбекистон XXI асрга интилмокда. Т 2000 йил.
5. А. Иброхимов , Ж. Султонов , Н. Жураев. Ватан туйгуси. Т 1996 йил.
6. Инсон бахт учун тугилади. Т 1996 йил.
7. Узбек удумлари. Тошкент 1993 йил.
8. М.Хайруллаев «Бугок сиймолар,алломалар» (1-П-1П китоблар) Т 1997 йил.
9. М. Усмонов . Одобнома. Т 1991 йил.
10. Ахлокшунослик. Т 2004 йил.
11. Эркин ва фаравон хаётни юксак маънавиятсиз куриб булмайди. Т 2006 йил.

Таянч тушунчалар.

Ахлокшунослик, Этика, Одоб, Хулк, Ахлок, Пандномa, Саломлашиш, хушмуомалалик, мурувват, рахм-шавқат, яхшилик, адолат, тинчлик, бурч, виждон, ор-номус, бахт-саодат, Ахлоқий мерос.

Назорат учун саволлар

1. Этика, ахлок ,одоб тушунчаларининг мазмуни ва маъноси.
2. Ахлокий маданият тушунчаси.
3. Ахлокшуносликнинг асосий мақсади.
4. Ахлоқнинг миллий жихатлари.

2-мавзу: Ахлок назарияси.

Режа:

1. Ахлокни келиб чикиши унда ихтиёрий эркинлигининг ахамияти ва ахлок тузилмаси.
2. Ахлокшуносликнинг асосий тушунчалари.
3. Ахлокшунослик тамойиллари ва меъёрлари.
4. Ахлокий маданият ва касбий одоб.

Аввало, шуни айтиш керакки, инсоннинг пайдо бўлиши энг баҳсли муаммолардан бири ҳисобланади. Бу борада бир-бирига қарама-карши икки қараш мавжуд. Бири - диний, иккинчиси - даҳрийча қараш. Диний - эътиқодий нуқтаи назардан одамни Худо яратган. Дахрийча караш эса буни инкор этиб, одамни табиат яратган, у табиатни бир қисми, деган ғояни илгари суради. Улар орасида инглиз табиийётшуноси Чарлз Дарвин (1809-1882) фикрлари алоҳида эътиборга молик.

Дарвин табиий турларнинг танлов йўли билан келиб чиқиши ҳакидаги эволюцион таълимотни яратди. У одам билан одамсимон маймунларнинг қардошлигини исботлашга уринди, бирок у тўгридан-тўғри одам маймундан тарқалган жонзод, деган фикрни айтган эмас. Шунингдек, Дарвин дарҳий бўлмаган, ҳамма катори насронийлик қонун - қоидаларига амал килиб яшаган. Бунинг устига унинг ўзи Кембриж университети қошидаги Исо коллежини тугатган.

Дархийча қарашни Дарвин номи билан боғлаб иш кўриш яқин-яқингача «социалистик лагерь» ҳудудига кирган мамлакатларда расмий, давлат ёндашуви сифатида ҳукм суриб келди. Тоталитар тузумга асосланган бу давлатлар таназзулга учрагач, яна инсонни Худо яратган деган фикр уларда етакчилик мавқеини эгаллади.

Умуман олганда, инсоннинг интеллектуал тарихда, ҳатто нисбатан дахрийлик асри бўлмиш XX асрда ҳам, инсонни Худо яратган, деган фикр камида тўқсон фоизни ташкил этади. Биз ҳам анна шу кўпчилик тамонидамиз. Айни пайтда, камчилик билдирган ва билдираётган

аксилфикр ҳам яшаш хукуқига эга эканини тан оламиз. Республикамиз Президенти Ислом Каримовнинг мана бу гаплари бизнинг фикрларимиз учун эътиборли хулоса бўла олади деб ўйлаймиз.

«Шу ўринда таъкидламоқчи эдимки, **дунёвийлик,** айрим ақидапараст кимсаларнинг даъволаридан фарқли ўлароқ, асло **дахрийлик** эмас. Биз бундай нотўгри ва ғаразли талқинларга мутлако қаршимиз».

Агар диккат қилсак, асримиз мутафаккирининг фикри Қурони карим «Бақара» сурасида марҳамат килинган куйидаги оятларга ҳамоҳангдир: «30. Эсланг (Эй Мухаммад), Парвардигоримиз фаришталарга: «Мен Ерда (Одамни) халифа (ёрдамчи), қилмокчиман», деганида, улар айтдилар: У ерда бузгунчилик қиладиган, қонлар тўкадиган кимсани (халифа) киласанми? Ҳолбуки, биз ҳамду сано айтиш билан сени улуғлаймиз ва сенинг номингни мудом пок тутамиз». (Аллоҳ) айтди: «Мен сизлар билмаган нарсаларни биламан». 31. Ва У зот Одамга барча нарсаларнинг исмларини ўргатди. Сўнгра уларни фаришталарга рўбарў қилиб, деди: «агар халифаликка биз ҳакдормиз деган сўзларингиз рост бўлса, мана бу нарсаларнинг исмларини Менга билдиринг!». 32. Улар айтдилар: Эй пок Парвардигор, биз факат Сен билдирган нарсаларнигина биламиз. Албатта Сен ўзинг илму ҳикмат соҳибисан. 33. (Аллоҳ): «Эй Одам, буларга у нарсаларнинг исмларини билдир», деган. (Одам) уларга барча нарсаларнинг исмларини билдирганидан кейин (Аллоҳ) айтди: «Сизларга, Мен Еру осмонларнинг сирларини ва сизлар ошкор қилган ва яширган нарсаларни биламан, демаганмидим?». 34. Эсланг (Эй Муҳаммад), Биз фаришталарга Одамга таъзим қилинг, дейишимиз билан саждага эгилдилар. Фақат Иблис кибр ва ор қилиб - кофирлардан бўлди.

Ваҳоланки, сажда бунгача фақат тангригагина бажо келтирилар эди. Демак, Худо бу билан барча мавжудодлардан олий, даража нуқтаи назардан ўзидан кейин турадиган буюк зотни яратганини эълон этди. Одам — Худонинг ердаги халифаси.

Одам ҳам Аллоҳга нисбатан халифадир; то у қиёматга кадар, яъни Тангри даргоҳига боргунгача набoтот ва ҳайвонот олами устидан ҳукмронлик қилиб туради.

Ҳукмронлик қилиш учун, табиийки, муайян даражада эркинликка, эркин ҳаракатни ихтиёр этиш ҳукуқига эга бўлиш, фалсафий ибора билан айтганда, ихтиёр эркинлиги зарур. Ана шу ихтиёр эркинлиги фақат инсонга берилган. Фаришталар бундай маънавий неъматдан махрум - улар фақат Аллоҳнинг буруғини бажарадилар. Лекин инсондаги ихтиёр қилиш эркинлиги хам чекланган - у Аллоҳ томонидан Куръони каримда умумий тарзда белгилаб берилган доирадагина мавжуд бўлиши керак. Шу боис мутлақ эркинлик инсонга эмас фақат Яратганга хос.

Инсондаги ихтиёр эркинлиги зарурат талаби билан нисбийлашади. Акс ҳолда, муайян бир ё бир неча инсон ёки гуруҳнинг бетийиқ эркин ихтиёри нафақат бошқа инсонлар ва гуруҳлар, балки набoтот, хайвонат олами, бутун

Дуне учун фожеага айланиши мумкин. Ихтиёр эркинлигини бундай чеклашнинг, ақлга бўйсундиришнинт асосой воситаси аҳлоқдир.
Шундай қилиб, аҳлок - олий мавжудотга ато этилган олий неъмат. Яъни ахдоқнинг келиб чиқиши илоҳий манбадандир.
Ихтиёр эркинлиги туфайли инсон ҳар қадамда ахдоқий танлов муаммосига дуч келади. Бу муаммо инсонда маъсулият ҳисси мавжудлигидан далолат беради. Масъулиятни ўзгалар ва ўз виждони олдида жавобгарликни сезмаган киши хохлаган ишга кўл уруши мумкин - уни ўз қшшишининг оқибати қизиқтирмайди, у фақат манфаат устуворлигини тан олади, холос. Ундай одамни аҳлоқсиз деб атайдилар. Зеро инсон ё эзгуликни, ё ёвузликни танлаши туфайли ниманидир ихтиёр этади.
Даслабки ахлокий конун - қоидалар ана шу танловни рўёбга чиқаришга, яна ҳам аникрок айтганда, уни осонроқ амалга оширишга хизмат қилади, илк ахдоқий қоида «Ўзингга раво кўрмаган нарсани бошкага раво кўрма» мазмунида дунёга келган. Унинг ҳозирги замондаги эквиваленти «Пичоқни аввал ўзингга ур, оғримаса бировга ур», «Ўзингни эр билсанг, ўзгани Шер бил» каби маколларда акс этган. «Аҳлоқнинг олтин қоидаси» деб аталган ушбу қоида, бизнингча, энг қадимий аҳлоқий талаблардандир.
Даслабки аҳлокий қонун -- қоидалар мукаддас китобларда ўз аксини топган зўравонликка зўравонлик билан жавоб бермаслик тамойили асосида яратилган.
Инсон ахлоқий ҳаётининг асоси бўлган ана шу қонун - қоидалар ҳозир ҳам ўз аҳамиятини йўқотган йўқ. Одамлар уларни оғир мажбурият деб билмасдан, дилдилидан бажарадиган замоннинг тезроқ келиши учун тинмай ҳаракат қилишлари аҳлоқий тараккиётдан далолатдир. Зеро, ана шу йўлда одам комил инсон бўлиб етишади.
Инсоният тарихида аҳлоқий тараққиёт булган ва у давом этиб келмоқда. Тўғри, бу давом этиш қатъий тадрижийликка эга эмас. У гоҳо сусайиш, баъзан эса бироз ортга чекиниш, баъзан бир қанча муддат қоим туриш хусусиятларига эга. Лекин катта даврлар ва тарихий ораликларни олиб қарайдиган бўлсак, аҳлокий тараққиётнинг мавжуд эканига ишонч хосил килиш қийин эмас. Мустабит тузумлар ва шахслар келтириб чиқарган аҳлоқий таназзулларнинг ҳаммаси қисқа муддатли ҳамда ўткинчи ҳодисалардир. Зеро, инсоннинг асосий моҳияти ўзини ва ўз жамиятини тараккий эттириб бориш билан белгиланади. Ахлоқ эса ана шу тараққиётдан ҳеч қачон четда турмайди.
Аҳлоқ тузулмасини, уч омил - асосдан иборат деб ҳисоблайдилар. Булар - ахлоқий онг, аҳлоқий ҳиссиёт ва аҳлокий хатти-харакатлар. Жуда кўп ҳолларда ахлоқ тузулмасидаги мазкур уч омил-унсурнинг бирортасисиз аҳлоқ тушунчасини тасаввур қилиб бўлмайди. Бошқача айтганда, ахлоқни инсон кўзи олдида гавдалантирувчи ахлоқий муносабатларнинг хис этиш ва аҳлоқий онг иштирокисиз юзага чикиши, яъни мавжуд бўлиши мумкин эмас. Бундай холат ахлоқий ҳиссиётга ҳам, ахлоқий онгга хам тааллукли. Зеро, тузулмадаги бу уч унсур-омил бир-бирисиз камдан-кам мавжуд бўлади, доимо бир-бирини тақозо қилади.

Тузулмада пойдевор унсур сифатида аҳлокий ҳиссиёт ёки аҳлоқий ҳис этиш намоён бўлади. тўғри, жуда кўп холларда бирор-бир ахлоқий қарорнинг амалга ошуви узоқ ёки қисқа вақт мабойнида ўша карор оқибатлари тўғрисида онгли равишда хулоса чиқаришга, уларни аввалдан англаб етишга уриниш билан боглиқ бўлади, яъни биз ўз хатти-харакатларимизни ахлоқий англаш элагвдан ўтказиб, фаолият кўрсатамиз. Лекин ўша англаб амалга оширилган ахлокий қарор тубида, сўзсиз, аҳлоқий ҳиссиёт ётади. Демак, ахлокий ҳис этиш аҳлоқий англаш учун материал вазифасини ўтайди.

Бизнинг аҳлоқии хаётимиз, барча ахлокий тажрибаларимиз, аҳлоқий фаолиятимиз ана шу уч омил асосида рўёбга чиқади. Ахлокий, кодексларимиз, меъёрларимиз ва тамойилларимиз уларга асосланган. Лекин алдов, ёлғон, сохталик ва тоталитар зуғум хукумронлик килган даврларда ёки мамлакатларда ахдоқий ҳиссиёт, аҳлоқий онг, ахлоқий муносабатлар кабул этилган. кодекслар, меъёрлар ҳамда тамойилларга кўпинча тўғри келмайди. Расмий ахлоқий қонун-коидалар билан ҳақиқий аҳлокиЙ интилишлар орасида маънавий жарлик пайдо бўлади, тилда бу қонун-қоидалар кўкларга кўтарилган ҳолда, дилда, ич-ичдан уларга қаршилик хукм суради. Натижада жамият учун фожеа бўлган ахлоқий сўз билан аҳлоқий фаолиятнинг алоҳида-алоҳида мавжудлиги руй беради.

Ахлоқий қадриятлар, муштарак аҳлоқий тушунчалар, аҳлоқий тамойил ва меъёрлар барча минтақалар ҳамда миллатлар учун бир хил маъно касб этади. Чунончи, мухаббат, эзгулик ва ёвузлик, яхшилик ва ёмонлик, виждон, бурч, инсонпарварлик, одамийлик, бахт, тўғрилик, ростгўйлик, сахийлик ва бахиллик сингари фазилат хамда иллатлар том маънода умуминсоний ходисалардир. Зеро, ўзбекча эзгулик ёки ёвузлик, инглизча виждон, французча инсонпарварлик, арабча ёлғон, дейиш мумкинми? Албатта йўк. Рашидов ўз хапқига ва ватанига фидоий фарзанд эди, у ўз халқининг эртасини ва келажагини ҳаммадан кўпрок ўйларди. Энг оғир шароитда ҳам Шароф Рашидов халқига фарзандлик бурчини кўлдан келганча адо этди", деб таъкидлаган эди. Бугунгн кунда мустақил Ўзбекистон фуқароларининг бурчи чинакам ижтимоий жамият куриш ва баркамол инсонни тарбиялаш бўлмоғи лозим. Бинобарин, Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида Президентимиз И.А. Каримов асарларида фукароларнинг ўз бурчларини бажаришга алоҳида эътибор берилмоқда. Республикамиз асосий комусининг 11 бобида барча фукароларнинг конституцияда белгилаб қуйилган бурчларини бажаришга қонунларга амал этишга, бошка кипшларнинг хуқуклари эркинликлари, шаъни ва қадр-қимматини хурмат килишга Узбекистон халқининг тарихий маданий ва маънавий меросини авайлаб асрашга, атроф табиий муҳитга эҳтиёткорона муносабатда бўлишга, қонун билан белгиланган солиқлар ва маҳаллий йиғинларни тўлашга мажбурдирлар ва Узбекистон Ресупбликасини ҳимоя килиш — Ўзбекистон Республикаси хар бир фукаросининг бурчидир деб таъкидланади.

Этиканинг гоят муҳим тушунчаси виждон ва виждонийликдир. Виждон ва виждонийлик деб инсоннинг ўз хулкини муайян жамият ахлок коидапари нуқтаи-назаридан туриб ахлоқий баҳолаши ва назорат килиши, ўз хатти-

ҳаракатларини ва бу хатти-ҳаракатларга боғлик бўлган ҳис-туйғуларни, кечинмаларни ўзида тахлил этишга айтилади. Виждон ва виждонийлик инсоя учун ғоят зарурий, қимматли ахлоқий фазилатдир, унинг ўз мезони ва баҳоси бор. Виждон кувониш, енгил тортиш, изтиробдан кутулиш, хижолатдан фориг ва юзи ёруғ бўлиш каби ижобий ҳис-туйғулар, шунингдек салбий кечинмалар тавба, узр сўраш, изтироб чекиш, пушаймон ва хижолат бўлиш, уялиш каби салбий кечинма, ҳис-туйғуларда, хатти-ҳаракатларда намоён бўлади. Виждон инсон хатги-ҳаракатларининг энг хаққоний, жуда холис, ғоят поклик хакамидир. Шу боис юртбошимиз И.А. Каримов таъкидлаганидек "...Виждон билан, иймон билан, диёнат билан ўйнашиб бўлмайди". Виждонсизлик эса бениҳоя шармандалик, ўта салбий, ғоят уятли иллатдир.

Этиканинг муҳим тушунчаларидан бири кадр-қиммат бўлиб, уни гоҳида иззат-нафс, ор-номус ҳам деб юритадилар. Қадр-ким^чат еки ор-номус деб инсоннинг жамиятдаги ўз қимматини, иззат-нафси, шаъни, шарафи, шон-шухратини англашни, аждодлар, оила ва миллат шаънига доғ тушурмасликни ва уларнинг жамият томонидан тан олиниши ҳамда эътироф этилишига айтилади. У шахсий, ижтимоий, миллий, касбкор шарафи, Йигитлик шаъни, қизлик номуси, иззат, ҳурмат, ишонч, рағбат, мақтов, такдарлов, нишонлаш, хотирлаш, номини абадийлаштириш ва ҳоказо каби ахлоқий фазилатларда намоён бўлади хамда бу тушунчаларда инсоннинг, халқнинг ҳаётида ҳамда фаолиятида мухдм аҳамият касб этади. Президентимиз И.А. Каримов сўзлари билан айтганда: "Ўз иззати ва қадрини билган халқгана бошқаларнинг ҳам иззат ва кадрини жойига қўйишга кодир бўлади". Бу сўзлар ҳар бир конкрет одам ва шахсга ҳамда раҳбарга хам таълуқлидир.

Этиканинг гоят мухим тушунчаларига ҳаётнинг маъноси ва мазмуни, бахт-саодатдир. Ҳаётнинг маъноси деб онгли инсоннинг яшашдан кўзлаган мақсади, унинг умри, ҳает фаолиятининг умумий йуналишини англатувчи жараёнларга айтилади. Ҳаётнинг маъноси инсоннинг ўз олдига кўйиган мақсади, ҳаётда кўзлаган манфаати ва белгилаган вазифаларида намоён бўлади. Инсон хаётининг маъноси — бу унинг ҳаётининг бутун бош йулидирки, кишининг конкрет мақсадлари ана шунга боғлж бўлади, Инсон фақат еб-ичиш, зурриёт колдириш тирик эмас, меҳнат қилиш, жамиятда яшаш, ўзидан бошқа кишилар билан ижтимоий муносабатда бўлиш жараёнида у инсон сифатида шаклланади, ўсиб-унади, талант ва истеъдодларини намоён қилади. Рус шоири А. Блок: "Инсон ҳаётининг маъноси тиниб-тинчимаслик ва доимий ташвишдан иборатлигини тугпунган одам калта фаҳмликдан кутулган бўлади", — деган эди. Демак, инсон ҳаётининг маъноси дунёга келиб, униб-ўсиб, оила кўриб, фарзандларни тарбиялаб, ўзи, оиласи, Ватани, миллати, жамияти учун ижодий меҳнат қилиб, ўз умрини фаровон, гўзал, кизикарли, мақсадга мувофик килиб ўтказишдан иборат. Бинобарин, ҳаётнинг маъноси ейиш, ичиш, кийиниш, лаззатланишдан иборат бўлмай, балки буларга эришишлик учун яшаш, меҳнат килиш, ижод килишдан иборат. Ҳаётнинг мазмуни инсон ҳаётининг кандай кечганлигини ифодалайди. Инсон ҳаётининг мазмуни деганда

инсоннинг жамият ҳаётидаги ўз ўрни ва аҳамиятини белгиловчи бутун фаолияти (аввалги, ҳозирги ва келажакдаги) асосий мазмун англаш даражаси ҳамда унинг намоён бўлиш даражаси тушунилади. Хуллас, ўз ҳаётини, унинг маъноси ва мазмуни максади, гўзал ва бахтли қилишга эришмоға лозим. Президентимиз И.А. Каримов таъкидлаганидек: "Ҳар бир одам "Мен кимман ўзи. Бу дунёга нимага келдим? Дунёга келиб нима иш қилдим?", - - деб ўзидан сўрайди.

Шу саволларга бемалол жавоб бермоқ учун у умри давомида савоб ишларни кўпроқ, килмоққз шошилмоғи керак". Инсон ҳаётининг олий мақсади бахт-саодатга эришишдир. Хўш, бахт нима? Оддий сўз билан айтганда бахт бу инсоннинг орзу-истаклари, мақсадларига етишиб яшашидир. Ёки бошқача килиб айтганда, бахт, бахтлилик ҳар бир кишининг модций ва маънавий эҳтиёжларининг қондирилганлиги, ўз мақсадлари, орзу-истакларининг рўёбга чиққанлиги, ҳаётдан, ўз хатти-ҳаракатларидан маънавий қониқиш оқибатида ҳосил бўладиган олий неъматдир. Бахт тушунчаси хилма-хилдир. Ватан бахти, шахс бахти, меҳнат бахти, ёр бахти, оила бахти, фарзанд бахти, қарилик бахти ва бошқалар. Лекин буларнинг ҳаммаси, инсон бахти, унинг фаровон, тўқ, соғлом оила ва фарзандли булиб, узок умр кўриши кабиларда кўринади. Қадимда бир донишманддан "Одамни нима бахтли қилади, бойликми ёки шон-шуҳратми?" — деб сўрабдилар. "Бойлик ҳам, шон-шуҳрат ҳам одамни бахтли қила олмайди. Тан-жони соғ гадо ҳар қандай бой одамдан бахтлироқдир" — деб жавоб берибди донишманд. Инсоннинг бахтли бўлишида сихат-саломатлик билан бирга ёшликцан яхши, аъло ўқиш, касб-хунар эгаллаш, ижтимоий фойдали меҳнат қилиш, оилали, уйли-жойли, фарзандли булишга, жамоа ва жамиятда обрўга эга бўлиш ва ҳоказо шартларнинг аҳамияти катта. Жумладан, Презпдентимиз И.А. Каримов айтганидек: "Фарзанд кўриб, ота бўлиш, она бўлиш бахтдир". Айни пайтда ҳамма нарсаси бўла туриб, обрўси бўлмаган инсон дунёда энг бахтсиздир. Демак, бахт деб инсон эга бўлиши лозим бўлган соғлом, ўз ҳаётининг беками-кўстлиги, маънавияти, ахлоқли, обрў-эътиборли, барқарор, хушчакчақ, боқий умр кечиришига айтилади. Инсонга бахт ўз-ўзидан келмайди. ўойибдан келадиган бахт йўқ. Бахтни совға қилиб бўлмайди. Ҳар бир инсон ўз бахтини халол меҳнати, тинч-тотув яшаши, касбкор, илм-фан, техника ютуқларини эгаллаши билан топади. Демак, бахт-инсонлар орасидан муносиб ўрин топиш, ўзининг халол меҳнати, ўзгаларнинг юкини енгил қилиш, она халки орасида номи ардоқ билан тилга олиниши, эл фаровонлиги учун қўшган ҳиссаси, келажак авлодларга колдира олган тухфасидир. Бахт ҳар бир кишининг бахтлилиги давлати, мамлакати, жамиятининг тараккиёти даражаси, мустақил ёки карамлиги, тинч ёки нотинчлиги, ижтимоий тузумнинг хусусияти, табиий офатлардан ҳоли ёки ҳоли эмаслиги, экологик вазияти ва ҳоказоларга боғлиқ ҳолда намоён бўлади. Масалан, бир неча ўн йиллардан бери боши уруш-жанжал, можаролардан чиқмаётган

Афғонистон, Тожикистон, Чечинистон фукароларининг ҳаётини бахтли деб бўлмайди. Бахт бу, фақат ўз бахти учун, балки ўзгапарни бахтли килиш ва уларнинг бахтли бўлиши учун курашиш демакдир. "Ўз бахтингни

ўзгаларнинг бахтидан қидир" деган қикмат бежиз айтилмаган. "Ер юзида лоаҳал биргина бўлса хам бахтсиз яшаётганини кўриб туриб, хотиржам яшаш ва бахтли бўлиш мумкин эмас", — деган эди венгер математиги Больяй Яноши.

Мустақил Узбекистоннинг сиёсий, иқтисодий ва маънавий тараққиёти, фухароларимизнинг ижодиЙ мехнати уларни хаммасининг ва ҳар бирининг бахтли ҳаётини таъминлайди.

Этика ахлоқни, ахлоқий муносабатларни, ахлокий талабларни бир мунча умумий тарзда ифодаловчи ахлоқий онг шакллари сифатида намоён бўлувчи ахлоқий тамойиллар (принциплар) воситаси билан ўрганади. Ахлоқшуносликнинг тамойилларига инсонпарварлик, меҳнатсеварлик, ватанпарварлик ва ҳамкорлик, ахлоқий (юявийлик кабияар хиради. Иисонпарварлик (гуманизм) — кишиларга нисбатан меҳр-оқибатли, муруватли, ҳимматли, ҳурматли бўлиш, кишиларга яхшилик қилиш, кнши гунох килганда хам уни кечириш, уни тушунишга ҳаракат қилиш, кишининг шарм ва мустакиллигини хурматлаш дсмакдир.

Инсонпарварлик одамзот пайдо бўлгандан бери пайдо бўлган шахсии, фақат инсонгагина хос онгли фазилатдир. Инсонпарварлик (гуманизм) деб одамларга меҳр-окдбат билан қараш, уларни хурмат қилиш, инсоннинг моддий фаровонлигини ошириш, маънавий камолатини юксалтириш, бахтли, сифатли, эркин, озод, дахлсиз яшашини таъминлаш, келажаги хақида ҚамҚўрлик килиш каби мақсад ва ғоялар билан суғорилган кишиларнинг хатти-ҳаракатлари ҳамда фазилатларнинг жамига аитилади. Инсонпарварлик ҳамма вақт кишилар ҳаёти ва фаолиятининг зарурий шарти бўлиб келган.

Француз маърифатпарвари Ж. Ж. Руссо: "Одамлар, инсонпарвар бўлинг! Бу сизнинг биринчи бурчингиз", — деган эди. Буюк шоир ва давлат арбоби Алишер Навоий

"Одами эрсанг демагил одами,

Оники йўҳ халқ ғамидин-ғами" — деган даъвати хозирги кунгача ҳаётимизнинг шиорларидан бўлиб турибди. Бинобарин, инсонпарварлик, якка-ёлгиз фахрийларга, ногиронларга, серфарзанд оилаларга, кўмакка мухтож бошқа фуқароларга бугунги Ўзбекистонда давлат миқёсидаги анъаналар сафидан тобора кенгроқ жой олмокда, Чунки юртбошимиз И.А.Каримов таъкидлашича: "Инсонпарварлик бу ўзбек халқи миллий рухияхининг ажралмас фазилатидир. Шафқатсизлик ва зўравонлик унинг табиатига ётдир... Ўзбек оиласида бугунги кунда яхшилик ва ёруғлик, болаларга меҳр, катталарга хурмат, яқинларга ва бошкаларнинг қайғусига ҳамдардлик мужассамлашгандир". Халқимизнинг, миллатимизнинг, республикамиз барча фуқароларининг, давлатимизнинг инсонпарварлиги ҳозирги ҳаётимиздан тобора чуқурроқ, ўрин олаётган адолат, сиҳат-саломатлик, фидойилик, болапарварлик, соғлом миллат ва элатлар вакиллари яшаб, меҳнат келмокда. Президентимиз И. А. Каримов таъкидлаганидек:

"ҳаётямизнинг ўзи турли миллат, эътикод ва дин вакиллари ўртасида ўзаро ҳурмат ҳукм сурган шароитдагина умумий хонадонимиз, умумий келажагимиз, фарзандларимиз келажагини куриш мумкинлигини кўрсатиб турибди".

Этик ғоявийлик кишининг, шахснинг ўзини-ўзи англаш одоби ва хаётий фаолиятининг муҳим тамойилларидан бирини кўрсатувчи ахлоқий фазилатдир. Ахлоқий ғоявийлик кишининг маълум маънавий-ахлоқий гояга берилганлигани кўрсатади, киши шунга асосан ўз хатти-ҳаракатини белгилайди, ўз умрини шу ғояга бағишлашини ифодалайди.

Адабиётлар.

1. И.А.Каримов Узбекистон миллий истиклол, сиёсат, мафкура . Т 1996 йил.
2. И.А. Каримов Баркамол авлод - Узбекистон тараккиётининг пойдевори. Т-Узбекистон 1997-й
3. И.А.Каримов «Донишманд халкимизнипг мустахкам иродасига ишонаман» «Фидокор» газетаси 2000 йил 8-июнь.
4. Узбекистон XXI асрга интилмокда. Т 2000 йил.
5. А. Иброхимов , Ж. Султонов , Н. Жураев. Ватан туйгуси. Т 1996 йил.
6. Б. Аминов , Т. Расулов . Аждодларимиз нидоси
7. А.Авлоний. Туркий гулистон ёхуд ахлок. Т 1992 йил.
8. М.ХаЙруллаев «Буюк сиймолар,алломалар» (1-П-1П китоблар) Т 1997 йил.
9. У. Махкамов. Ахлок - одоб сабоклари . Т 1994 йил.
10. М. Усмонов . Одобнома. Т. 1991 йил. 11.Ахлокшунослик. Т 2004 йил.
12.Эркин ва фаравон хаётни юксак маънавиятсиз куриб булмайди. Т 2006 йил.

Таянч тушунчалар.

Ихтиёрий эркинлик, ахлок тузулмаси, тамойил, меъёр , ўзаро хурмат, маънавий юксалиш, ҳамжиҳатлик, Ватанига меҳр-муҳаббат, байналминаллик.

Назорат учун саволлар

1 Ахлокнинг келиб чикиши.
2 Ахлоқшуносликнинг мухдм тамойиллари.
3 Хаётнинг маъноси вамазмуни.
4 Ахлок ихтиёрий эркинлигининг ахамияти.
5 Ахлокий танлов тушунчаси.

3-Мавзу. Оила фуқаролик жамияти ва давлатнинг ахлоқий асослари.

Режа:

1. Оила илк ахлокий маскан сифатида.Оиланинг таркибий тузилиши.
2. Фукаролик жамиятининг ахлокий мохияти. Фукаро ахлокий маданияти.
3. Давлатнинг ахлокий функциялари.

Инсоннинг ҳаёти ва гурмушида, аЙниқса ёш авлоднинг камолот топишида, ахлокий вояга етишида оиланинг ўрни ва вазифаси бекиёсдир. Президентимиз И. А. Каримов таъкидлаганидек; "Бола туғилган кунидан бошлаб оила муҳитида яшайди. Оилага хос анъаналар, қадриятлар, урф-одатлар бола зуваласини шакллантиради. Энг муҳими фарзандлар оилавий ҳаёт мактаби оркали жамият талабларини англайди, ҳис этади". Ютрбошимиз яна уктирганидек: "Халқимиз тарихига назар ташлайдиган бўлсак, энг қимматли авъанапар: халоллик, ростгўйлик, ор-номус, шарму-ҳаё', меҳру-оқибат, меҳнатсеварлик каби барча инсоний фазилатлар энг аввало оилада шаклланган". Бас шундай экан, оила ва никоҳ нима, уларнинг моҳияти, мақсади ва ахамиятини билиш ҳар бир фуқаро, ҳар бир бўлажак мутахассис, ёш авлоддан тортиб кекса кишиларгача билиши зарур ва муҳимдир.

Хўш, оила ва никоҳ нима? Оила сўзинивг луғавий маъноси ҳақида ҳар хил нуқгаи назарлар бор. Масалан, Римликларда "оила" сўзи (ҒатШа) дастлабки мулк эгасига бўйсунадиган шахслар (бу шахслар мулкининг бир қисми ҳисобланган; мулк эгасининг ўз болалари, хотини, асир, сотиб олинган ёки мерос бўлиб ўтган қуллар ҳам хисобга кирган) мажмуини билдирган. "Ота" сўзи ҳам дастлаб хозирги маънодага отаии эмас, балки ўзига қарашли оиланинг хўжаси ёки эгаси деган сўзни англатган. "Оила"нинг луғавий маъноси бошқа бир манбада қуйидагича изохланади: "Оила асли арабча "аёлманд, ниёзманд" маъноларини англатувчи "оил" сўзидан чикканлиги "Фарҳанги забони тожикийда қайд этилган. "Узбек тилининг изохди луғати" да ҳам бу сўзнинг арабчалиги таъкидланиб, "эр-хотин, уларнинг бола-чакалари ва энг якин туғишганларидан иборат бирга яшовчи кишилар мажмуи, хонадон" маъносидагина изохланади, Ҳар иккала изохда ҳам сўздаги маъно юки оналик булоғидан сув ичган ҳолда шаклланганлиги етарли ифодаланмаган. Бу жиҳатдан М. Фасмернинг "Рус тилининг этимологик луғати"да бу сўзга берган изоҳи ажралиб туради. У "семья" сўзи украинча "хотин" маъносини англатувчи "семьца" сўзидан келиб чиққан бўлиб, аслида "урғочи-самка" маъносини англатганини, ниҳоят эр ва хотин кўшилуви асосидаги бирлашувини англата бошлаганини кайд этади. Арабчада "завжа" дейилиб, унинг эркак билан кушилувидан бола-чака оламга келиб, аёлмандлик юзага келган, бинобарин оила шаклланган". (Сафаров О, Маҳмудов М. Оила маънавияти. Тошкент, "Маънавият", 1998,11-бет.)

"Оила" сўзининг луғавий маъноси унинг мохдятини англашда ва таъкидлашда муҳим негиз бўлади. Адабиётларда оиланинг турли таърифлари мавжуд. Шундан энг мукаммали қуйидагидир: Оила — кишиларнинг табиий-биологик (жинсий муносабатлар, бола туғиш), иқтисодий (мулкий муносабатлар, уй-рўзғорни бошқариш), хукукий (масалан, никоҳни давлат йўли билан қайд этиш), маънавий (эр-хотин, ота-она ва болалар ўртасидаги меҳр-

муҳаббат туйғуси ва бошқа) муносабатларига асосланган ижтимоий бирлиги". (Узбек совет энциклопедияси 8-жилд) Профессор А. Ортиқовнинг маъруза матнларида, ёш олима Ф.Примованннг оила ҳақида қуйидаги янада мукаммалрок таърифи келтирилган: "Оила жамиятнинг тарихий тараккиёт жараёнида, унинг давомийлигини таъминловчи табиий-биологик, ижтимоий эҳтиёжларнинг қонунияти асосида шаклланиб, такомиллашган кипгаларнинг ижтимоий-иктисодий, ҳуқуқий, маънавий-ахлоқий муносабатларига асосланган баркарор ижтимоий бирлигидан иборат".

(Ортиқов А. "Этика асослари" курсидан лекция текстлари. Тошкент — 1999, 95-бет.) Дарҳақикат, оила эр-хотин, уларнинг бола-чақалари, энг яқин тугишганларидан иборат кишилар гуруҳи, бошқача айтганда хонадонидир. Чунки оила жуфтлик қонуни асосида юзага келади, бир эркакнннг ўзи ёхуд бир аёлнинг ўзи оила бўла олмайди. Колаверса, оила фақат эр ва хотиндангина иборат эмас. Оила эр-хотиндан ташқари эрнинг ота-онаси, яъни қайнота ва қайноналар, фарзандлар, ука ва сингиллардан иборат кўп бўғинли хонадон. Унинг ҳар бир аъзоси ўз мавқеига эга, шу оиланинг ички интизомига буйсуниб яшайди. Шу маънода оила жамият ичидаги жамиятдир. Бу жамиятнинт ўз салтанати бор: Бунда минглаб тасодифлар жараёнида эр-хотин муҳаббати синовдан ўтади, шу синов жараёнида улар бир-бирларини чуқуррок тушуна боради, бир-бирларини қадрлашни ўрнига қўядиган бўлади, бир-бирларига кечиримли бўлишади, эр-отага, хотин-онага айланади, фарзандларни тарбиялаб элга қўшади, орзу-ҳавас кўради. Шу маьнода оила инсон ҳаётига тўкислик бахш этади, жамиятнинг муқаддас маскани сифатида садоқат сарчашмасига айланади. Оила ана шу асосларга таянган ҳолда кшпилик тафаккури ва ижтимоий ҳаракатишшг улуғ кашфиёти бўлди. Демак, оила-жамиятнинг асосий бўғини, ячейкаси бўлиб, унда эр-хотинлик, ота-оналик, фарзандларнинг ва туғишганларнинг ўзаро шахсий қариндошлик ва мулкий максадлари, манфаатлари ва ҳукуклари билан боғлиқ муносабатлар мужассамлашгандир.

Кишилар учун муқаддас даргоҳ бўлган оила инсонларнинг табиий, иқтисодий, ижтимоий, хукукий ва маънавий муносабатлари замирида вужудга келади. Албатта оила жуфтлик қонуни асосида юзага келади. Бу жараенда энг аввало иккала жинс ўртасидаги келишув, яъни никоҳ асосий рол ўйнайди. Чунки оила тақдири расмий-никоҳий тус олишидан бошланади, шундагина эр-хотин олдида, хотин эр олдида, улар ота-она сифатида фарзандлару қавм-кариндошлар, маҳалла-кўй, қискаси жамият олдида, ўз навбатида фарзандлар ҳам ўз ота-оналари ва эл олдида маъсулият сезадилар ва бурчли эканликларини хис этиб яшайдилар.

Хўш, никоҳ нима? Никоҳ хам арабча сўз бўлиб, "Ўзбек тилининг изохди луҚати"да: Эр-хотинликни шариат йўли билан расмийлаштириш маросими ва шу маросимда домулла томонидан ўқиладиган шартнома маъносига эга эканлиги кайд этилган". Бошқа лугатларда ҳам никоҳ "Эр-хотинликнинг

юридик (хуқукий) равишда расмийлаштирилган оилавий итгифоқи, "иждевож, никоҳ ахди", "эр-хотинлик, уйланиш" маъноларида ишлатилган. (Қаранг: Сафаров О, Маҳмудов М. Оила маънавияти. 15-бет.)

Никоҳ, тўғрисида ҳам турли таърифлар бор. Шундан энг маъқули қуйидаги таърифдир: "Никоҳ, икки жинсдаги шахсларнинг оилавий муносабатларда иштирок этиш учун ўзаро ахдпашувидир". (Давлат ва ҳуқук, асослари. Изоҳли луғат. Тошкент, "Ўқитувчи", 1996, 49-бет.) Никох фуқаролик ҳолати далолатномаларини ёзиш (ФХДЁ) бўлимида тузилади ва расмийлаштирилади. Демак, Никох-оиланинг фақат ҳукуқий асоси бўлиб, эркак билан аёлнинг бир-бирига ва болаларига, яъни бир оилага мансуб кишиларнинг бир-бирлари олдида ва жамият олдида ҳуқуқ ва мажбуриятларини, ахлоқий ва ҳукукий маъсулиятини белгилайдиган оилавий иттифоқидир. Демак, оила никоҳ асосида вужудга келади. Лекин оила ва никоҳ айнан бир тушунчалар эмас. Оила-никоҳ ва қон-қардошлик билан боғланган кишиларнинг тарихан шаклланган иттифоқидир, энг аввало эр ва хотин, ота-оналар билан болалар ўртасидаги муносабатлардлр. Никоҳ-оиланинг фақат хукуқий асоси бўлиб, бир оилага мансуб кишиларнинг, энг аввало эр ва хотиннинг ва фарзандларнинг бир-бирлари олдида ҳукуқ ва мажбуриятларини, ахлоқий ва хукукий маъсулиятини ифодалайди. Оила ва никоҳ тарихий ҳодиса бўлиб, улар жамиятнинг келиб чиқиши ва тараккиётида азалдан мавжуд бўлмаган. Оиланинг келиб чиқиши ҳали батамом ойдинлаштирилган эмас. Бу тўгрида турлича нуктаи-назарлар мавжуд. Мутахассисларнинг аксариятининг фикрича оила ва никох муносабатларининг эволюцияси қуйидагича юз берган: Ибтидоий тузумининг аввалида (илк ва сўнгги палеолит чегараларида) умуман оила ва никоҳ бўлмаган, у даврда промискуитет деб номланган тартибсиз жинсий алоқалар одати ҳукм сурган, яъни тўдадаги ҳар бир аёл барча эркакларники ва хар бир эркак барча аёлларники хисобланган. Кейин бу алокалар ўрнини гурухий никоҳ эгаллаган. Гуруҳий никохда бир уруғдаги ҳамма эркаклар бошқа уруғнинг барча аёлларига эр бўлиш хукукига эга бўлганлар. Сўнгра эса мазкур жамият оиласининг асосий шакли сифатида жуфт оила пайдо бўлган. Жуфт никохда эса эр-хотин ҳисобланган эркак ва аёл уз уруКдарида яшаган. Бу оила кариндошликни оталикни, ота томонидан (оталик даври), она томонидан (оналик даври) ҳам ҳисоблаб борган, лекин бу оилаларда ҳали эр-хотин никоҳи барқарор, алохида хўжаликка эга эмас эди. Бу даврда (бронза даври бошланиши ва темир даврида) табиий фактор ўз вазифасини тугаллади, яъни жинсий муносабатлар доирасида кон-кардошлар истисно қилинди, жинсий муносабатлар фақат бир эркак ва бир аёл муносабатларига айланган никохда хотин эр билан яшаш учун унинг уруҚига кўчиб ўтган. Моногам (якка никохдик) оила пайдо бўлди. Ниҳоят индивидуал оила бўлиб, бу кичик оилада никоҳ эр-хотинни хамда уларнинг болаларини бир-бири билан мустаҳкам боғлайди. Бу ҳолат хусусий мулкчилик ривожлана бошлаб ибтидоий жамоа тузуми емирилаётган даврга тўғри келади. Оила шакллари никоҳ характерига қараб бир-биридан фарқ қилади: Полигам (кўп никоҳлик) ва моногам (бир никохдик) оила; ҳукмронлик кимнинг қўлида бўлишига

қараб оила патриархал (ота ёки ака-укаларнинг бири томонидан бошкариладиган) матриархал (она томонидан бошқариладиган), демократик (эр-хотиннинг тенглигига асосланган) оилага бўлинади. Ҳозирги жамият оиласи "демократик" олианинг типик шаклидир.

Машхур америка файласуфи Жорж Сактаяна (1803-1952) таъкидлаганидек: "Оила, бу — табиатнинг шох асарларидан бирига айланди". Француз ёзувчиси В. М. Гюго (1802-1885): "Оила-жамиятнинг дуру гавхари", — деган эди. Буюк татар олими Ризоуддин ибн Фахруддин (1848-1917) ўзининг асримизнинг бошларида ёзиб, ахлоқ, одоб, оила масаласига кўп эътибор килган "Оила" асарида шундай деган эди: "Миллатлар шарафини юқори мартабага кўтарадиган нарса миллионлар ила саналмоқца бўлган аскарлару дунёда энг буюк ва зўр бўлган кемалар эмас, балки энг оз эътибор берадиганимиз ё бўлмаса ҳеч бир замон эътибор бермасдан

келадиганимиз бўлмиш оиладир. Оила низомсиз бўлса, унинг ёмон оқибати бутун миллатга таъсир этар ва шу сабабдан фазилат ерига разолат, тараққиёт ўрнига тубанлик негиз кўрар. Худонинг ўзи асрасинку, агарда бир миллатга бундай ҳол рўбару келса, у миллат китобининг сўнгги вараҚи очулҚусидир". (Ризоуддин ибн Фахруддин. Оила. Тошкент "Меҳнат" -1991 й, 7-бет.)

Оила -Жамият тараққиётига фаол таъсир кўрсатувчи ижтимоий ҳодисадир. Унинг энг муҳим социал вазифалари қаторига инсон зотини давом эттириш, оила аъзоларининг турмуш маишатини, бўш вақтини кондиришни уюштириш кабилар киради. "Оила ҳақида гапирар эканмиз, — деб таъкидлаган эди Президентимиз И. А. Каримов, оила ҳаётнинг абадийлигини, авлодларнинг давомийлигини таъминлайдиган, муқаддас урф-одатларимизни сақлайдиган, шу билан бирга келажак насллар қандай инсон бўлиб етишишига бевосита таъсир кўрсатадаган тарбия ўчоғи эканини тан олишимиз даркор". Хуллас, оила-жамиятнинг энг кичик ячейкаси ва асосий бўғинидир. Унда кишилик уруғини давом эттириш ва уни тарбиялаш вазифалари амалга оширилади.

Оилавий муносабатлар маълум ҳуқуқий ва ахлоқий асосларга эга. Бу масалалар Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва Узбекистон Республикасининг 1998 йил 30 апрелда қабул килинган "Оила кодекси"да батафсил баён қилинган бўлиб, уларнинг асосий вазифалари оилани мустаҳкамлаш, оилавий муносабатларни ўзаро муҳаббат, ишонч ва хурмат, ҳамжиҳатлик, бир-бирига ёрдам бериш ҳамда оила олдида унинг барча аъзоларининг масъуллиги ҳисси асосида кўришдан, бирон бир шахснинг оила масалаларига ўзбошимчалик аралашишига йўл куймаслик, оила аъзолари ўз хукуқпарига тўскинликсиз амалга оширишини ҳамда бу ҳуқукларнинг ҳимоя қилинишини таъминлашдан иборат. Оилавий турмушда ота-оналар куйидаги хукукдарга эга бўлади ва бажарилиши уларнинг бурчлари ҳисобланади:

1) болаларга исм-шариф ва фамилия кўйиш;

2) уларнинг фукаролигани ва миллатини белгилаш;

3) ўз болаларига вакиллик қилиш, яъни улар ҳали хуқукий муомалага лаёқатсиз эканлар, уларнинг ҳукуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш;

4) ўз болаларининг истикомат жойларини белгилаш ва уларни конунсиз ушлаб турган шахслардан талаб килиб олиш;

5) ўз болаларини тарбиялаш, уларга нафақалар бериш ва хоказо.

Ота-она ўз боласига қарамаса, ташлаб кетса, жиноят йўлига ўтиб бурчларини бажармаса улар оталик, оналик ҳуқуқларидан маҳрум этилиши мумкин ҳамда улар кейинчалик фарзандларидан нафака олиш ҳукуқларидан ҳам маҳрум бўладилар. Уз навбатида фарзандлар ҳам ота-оналарининг олдида уз бурчларини бажаришлари шарт бўлиб, буларга меҳнат қобилиятини йўқотганда, касал бўлганда, бокувчисиз колган ота-оналарга гамхўрлик қилиш ва ҳоказолар киради.
Оилавий муносабатлар ахлоқий асосларга ҳам эга. Президентимиз И.А.Каримов таъкидлаганидек: "Оила мукарарлигини таъминловчи биринчи омил — Она, аҳли аёлнинг покизалиги, окилалиги, меҳр-муруввати, садоқоти ва вафодорлигидир". Оиланинг энг муҳим ахлокий асосларига севги-муҳаббат, хусусиятга ва муайян тузилишга эга бўлган ижтимоий гуруҳнинг кўринишидир". Уларнинг жуда тўғри фикрича, оила жамиятнинг бошлангич хужайраси, ўғил-қизларнинг ахлоқи, маданий даражаси, кобилияти, ақл-заковати, фикр-юритиши, хаёллари, мулоқати, хулк-атвори, эътиқоди ва илмий дунёкараши кабиларга юкори даражада тарбиявий таъсир кўрсатиш имкониятига эга бўлган нур, зиё макондир.
Оилада фарзандлар тарбиясида асосий ўринни ота-она, ундан кейинги ўринни ўрта ва олий мактаб, сўнгра маҳалла, ёшлар ишлаётган жамоа, оммавий ахборот воситалари ўйнаши лозим. Бу жараёнда ҳар бир оиланинг мавқеи, иқтисодий жиқатдан таъминланганлиги, оилавий сарф-харажатлар, уй хўжалигини юритиш, оилавиЙ урф-одатлар, расм-русумлар, қариндошлар ва бошкалар билан борди-келди муносабатлари, фарзандлар тарбияси ҳакидаги Шарқ мутафаккирлари, ўзбек маърифатпарварлари ўгитлари ва таълимотларини ўкиш ҳамда уларни ҳаётда кўллаш ўқув ва меҳнат жамоалари, маданият ва санъат муассасалари газета, журнал, радио, телевидение ва ҳоказо касблар катта рол ўйнайди.
Мустақил Узбекистон тараққиёти ва бозор икгисодиёти шароитида оилани мустахкамлаш ҳамда такомиллаштириш муҳим аҳамиятга эга. Чунки, биринчидан, Узбекистон аҳолисининг деярли ярми мактабгача ва мактаб ёшидаги болалардир; Иккинчидан, соғлом авлод ўстириш-келажагимиз гаровидир. Учинчидан, бу мукаддас заминда яшаётган ҳар қайси инсон ўз фарзандининг бахту-саодати, фазлу-камолини кўриш учун бутун ҳаёти давомида курашади, меҳнат қилади, узини аямайди. Шарқда қадим-қадимдан оила муқадцас Ватан саналган. Агар оила соғлом ва мустаҳкам бўлса, маҳаллада тинчлик ва ҳамжиҳатликка эришилади. Бинобарин, маҳалла, юрт мустаҳкам бўлсагина давлатда осойишталик ва баркарорлик ҳукм суради. Тўртинчидан, Республикамизда 3,5 миллиондан зиёдрок оила бор. Ҳар йили 200 мингдан ортик оила ташкил топаяпти; 700 минг гўдак дунёга келяпти. Шу боисдан мустакиллигимизнинг юксалиши ва бозор иктисодиётини шакллантириш даврида оилани мустаҳкамлаш ва такомиллаштиришга алоҳида эътибор беришокда. Мустақиллик муносабати билан ўзбекларнинг оилавий ҳаётида такиқ остида бўлган баъзи хусусиятларни тиклаш масаласи ҳозир ҳал қилинмоқда. Жумладан, ҳовли жойларни қуришда миллий хусусиятлар ички ва ташқи ҳовлилардан иборат қилинмоқда. Худди шунингдек "Соғлом авлод учун" орденининг таъсис этилиши, оилаларни ижтимоий хлмоялашнинг

кучайтирилганлиги, оналик ва болалик тўғрисида алоҳида ғамхўрлик қилинаётганлиги, 1998 йилни оила йили, 1999 йилни аёллар йили деб эълон қилиниши, Ўзбекистон хотин-қизлар кўмитасининг ташкил топиши ва унинг фаолиятининг кенгайиб бораётганлиги, Ўзбекистон Республикасида болалар жамғармасининг ташкил этилиши, "Оила" Республика илмий амалий марказининг ишлай бошлаганлиги ва ҳоказолар фикримизнинг далилидир. Буларнинг ҳаммаси Президентимиз И.А.Каримошинг "Хотин кизларга муносабати жамиятимизнинг маънавий, ахлоқий етуклигининг ўлчови бўлиб хизмат қилиши керак" деган курсатмаларининг амалга оширалаётганлигининг ифодасидир.

1-Мавзу. Эстетика фанин! мавзуси тадкикот донраси ва вазифаси.
(2 соат).
Режа:
1.Эстегика фннинг предмети ва тадкиқо! доираси.
2. Фялсафий фанлар тизимидя эстсгикянинг ўрни
3. Эстетик тяфаккур тяраккиётининг асосий боскичлари.
4. Эстетиканинг шахс ва жамиит ҳаётини бойитишдаги амалий аҳамияти
1. Нафосатшунослик ёхуд эстетика энг кадимги фанлардан бири. Унинг тарихи икки ярим-уч минг йиллик вақтни ўз ичнга олади. Бирок у ўзининг хозирги номини 18 асрда олган. .Унгача бу фаннинг асосий муаммоси булмиш гузаллик ва саиъат хакидаги мулоҳазалар хар хил санъат турларига **багишлаиган** рисолаларда, фалсафа хамда илоҳиёт борасидаги асарларда ў[3] аксини топган эди. «Эстетика» атамасини биринчи булиб буюк олмон файласуфи Алсксандр Баумгартен (1714—1762) илмий муомалага киритган. Вупда у бошқа бир улуг олмон файласуфи **Лайбнис** (1646-1716) таълимотидан келиб чиккан ҳолда мумосабат билдирган эди. Лайбнис инсон маънавий оламини уч сохага - ақл, ихтиёр, ҳиссиётга булади ва уларнинг қар бирини алоқида фалсафий жиқатдан урганиш лозимлигини чаъкидлайди. Баумгартсигача ақлни урганадиган фан-маитиқ, ихтиёрни урганувчи фан эса-ахлокшунослик (этика) ни фалсафада купдан буён уз урни бор эди. Бирок ҳиссиётни **о'рганадиган** фап фалсафий мақомдаги уз номига эга эмасди. **Баумгартеннинг** бу борадаги ҳизмати шундаки, у «қис қилиш». «сезиш», «ҳис этиладиган» сиигари маъиоларни англатувчи юнонча а8Й1е(;ЙСОЗ-«оез№Ь|соз» сезидам «эстетика» **(олмонча** «эстстик»- «эстетик») иборасини олиб, ана шу **бушлиқни** тулдирди. Баумгартен **нафосацхуносланкни** хиссий идрок этиш назарияси сифатида илгари сурди. Лекин, куп утмай, у гоқ «гузаллик **фалсафаси»,** гоқ «санъат фалсафаси» сифатида таикин этила бошланди, **Нафосатшунослик** фаиининг энг буюк начариётчиларидан бири Хегел эса уз маърузаларинипг кириш қисмида ёзади: «Эстетика» дсган ном муваффақиятли чиққани ва юзаки акани сабабли бошка атама қуллашга уринишлар булди. Сузнинг уз-узича бизни қизиқтирмаслигини назарда тутиб, биз «эстетика» номини сақлаб колии^га тайёрмиз, бунинг устига, у одатий нутқга сингишиб кетган. Шунга карамай, бизнинг **фанимиз** мазмунига жавоб берадиган ибора, бу—-«санъат **фалсафаси»** ёки яна хам аникроқ килиб айтганда-«бадиий ижод фалсафаси».
Хсгелнинг «эстетика» атамасидан кунгли тулмаганлигига жиддий сабаблар бор. Булардан бири-юқорида унинг узи айтиб утсан фикрлари булса, иккинчиси-мазкур сузниинг барча қис-туйг'уларга тааллуклилиги. **Ваҳоланки, фанимиз** фақат пафосатлн қис туйгулар ва уларнинг зиддини начарда тутади. Айниқса, мана шу иккинчи сабабга кура, «эстетика» атамасининг талабга жавоб бериши шубхали. Бунинг устига аллақачон фапимизнинг тадқико! доираси сапъат ҳудудидан чиқиб, инсои ҳаётининг деярли барча соҳаларига ёйилиб кетган. Шу боис *5ш* **(снафосатунослию)** атамасини илмий муомалага киритишни максадга мувофик деб уйлаймиз, Зсро мазкур атамага асос булган

«нафис», «нафислик». «нафосат» сузлари уз камрови билан фаними:! талабига тула жавоб бера олади. «Нафис» сузи «Узбск шлининг изохли лугати»да-гузал, нозик, латиф, ёқимли, бадиий жиқатдан жуда юксак маъиоларида изохланади. Бундан ташқари «эстетика» («эстетик») сузи олмонлардаги ёки руслардаги каби бизда кенг ёйилиб, халкимиз нутқига сингишиб кетган этнас.

Энди фанимизнинг моҳиятини англатадиган «санъат фалсафаси» ва «гузаллик фалсафаси» ибораларига тухталамиз. Нафосатшунослик тарихида биринчи ибора тарафдорлари купчиликни ташкил этади, Лекин, юқорида айтиб утганимиздек, санъат **фанишнинг** ягона тадқиқот объекти эмас. Ҳозирги пайтда техника нафосатшунослиги ва упинг амалиётдаги соҳаси дизайн, атроф-мухитни гузаллаштириш, табиатдаги нафосат борасидаги муаммолар билан хам **бгОНИЯГ** фанимиз шугулланади. Шу боис унинг қамровини санъатнинг узи билаигииа чегаралаб қуйишга ҳаккимиз йуқ. Зеро,бугунги куида инсон узини ураб турган барча нарса-ҳодисаларнинг гузал булишини, ҳар кадамда нафосатни ҳис этишни истайди: биз тақиб юрган соат, биз кийган кийим, биз ҳайдаётган машина, биз учадиган тайёра, биз яшаётган уй, биз меҳнат қиладиган ишхона, биз юргизаётган дастгоҳ, биз ёзаётган калам, биз дам оладиган томошабинлар-ҳаммасидан нафис бир руҳ уфуриб туриши лозим. Юқорида **айтилганлардаа** келиб чиқсак, демак, «гузаллик фалсафаси» деган ибора **фанимшга** купрок мос келади. Негаки, фанимиз фақат сан'атдаги гузалликни эмас, балки ипсондаги, жамият ва табиатдаги гузалликни қам урганади. Шунингдек, гузалликдан бошка улутворлик, **фожиавиЙЛИК,** кулгилилик, мужизавийлик, уйгунлик, нозиклик сингари купдан-куп тушунчалар мавжудки, ула.ми тадқиқ этиш ҳам нафосатшупослик фанининг зиммасида. Лекин, бу уринда, шуни уиутмаслик керакки, мазкур тушунчалариинг хар бирида гузаллик, бир томондан, унсур сифатида иштирок эца, иккиичи юмондан, уларнинг узи гузалликка нисбатан унсур вазифасини утайди. Ана шу хусусиятламинг вокеликда иамоён булишини биз пафосат деб атаймиз.

Гузаллик, курганимиздек, **иафосалнияг** бош, этакчи хусусияти **ҳисобланади. Шу** боис у нафосатшупосликнинг асосий мезоний тушунчаларидан бири сифагида тадкик ва талқин этилади. Зеро гузалликиииг иштирокисиз юқоридаги хусусиятларниив бирортаси нафосатдорлик табиатига эга бо'лолмайди. Маса^тан, улугворликпи олайлик. У асосаи ҳажмга, микдорга асослаиади. Бухородаги Арслонхон минораси ёхуд Минораи Калон улугворлиги билан кишини ҳайратга солади, унга тикилар экансиз, **қалбингизни** нафосат завқи қамраб олади. Лекин худди шундай балапдликдаги кимёвий корхона мурисидан завқпанмайсиз. Ёки ёнбагирдан туриб, токка тикилсангиз нафосат завқиии туясиз, аммо худди шундай баландликдаги шахар четида усиб чиккан ахлат «тоги»га караб завкланмайсш. Чунки Арслонхоп минораси меъморлик санъати асари сифатида гузаллик конуниятлари асосида бунёд этилган; тог эса табиат яратгаи улугеор гузаллик. Завод микиёсида қам, ахлат «тог»ида ҳам ҳажм, миқдор бору, лекин бир нарса-гузаллик этишмайди. Минора билан тогдаги қажмни салобатга айлантирувчи уисур, бу-гузаллик. Фожеавийлик хусусинтида хам гузалликиинг иштирокини куриш мумкии. Мисол сифатида Лев Толстойнинг «Уруш ва тинчлик» романидаги Аустрлисда булиб утган рус ва француз қушинлари туқнашувидан сунг, Жанг майдонида ярадор булиб ётган княз Андрей Болкопскийни эслайлик: бир қулида байрок дастасипи угплаганча кум-кук майсада мовий осмонга караб ётган, оплок мундирли ботир **ЙНГВТ-баЙроқдор** зобитнинг теиасига келган Наполсон уни улган деб уйлаб. бу манзарадан ҳайратлаииб: «Мана бу-гузал улим!», дейди. Бу уринда асар кахрамонининг улими-фожеавийлик. улимнинг қахрамонликка **айланиши-улугворлик;** фожеавийлик билан улугворлик хусусиятларининг омухталашуви натижасида эса гузал манзара, кайгули ва улугвор гузалиик вужудга келган. Шуниш учун ҳам Наполеоннинг ҳайротомуз хитоби бежиз эмас. Демак, нафосатшуносликнинг асосии тадқикот объекти-гузаллик, бироқ, санъат қам уз **навбатида нафосатшуносликнинг** гузаллик каби кенг камровли тадкикот объекти **хлсобданади.** Санъат **нафосатшуносликнинг** объекти сифатида узига хос олам. Унда нафосатнинг хусусиятлари буртиб кузга ташланади. Шунга кура уни нафосатга бурканган **НЖТНМОИЙ** ходиса дейиш мумкин. Сан'ат хаётни ипъикос эттирар экан, инсоннинг узини узига курсатувчи улкан кузгу **вазифасини** утайди. У инсоини ургатади, даъват этади, гузаллаштиради. Бу вазифапарни бажаришда нафосатшунослик санъатнинг кумакчиси, этакчиси қисобланади. **Нафосатшунослик** бир томондан, санъатнинг пайдо булишидан тортиб, унинг турларию жанрлахгача, саньат асарининг ички мурватларидан тортиб, санъаткорнинг ижодкорлик **табиатигача** булган барча жараёниарни урганади. Иккинчи томондап, санъат учун умумий қонун-қоидаларни ишлаб чиқади ва тадбик этади. Учинчи томондан, эса санъат асарини идрок этастган киши руҳидаги узгаришларни нафосат нуқтаи назаридан тадқик қилади.

Снундай қилиб, нафосатшунослик санъатни тула камраб олади ва унинг ич-ичига кириб боради: бадиий асарнинг яратилиш арафасидаги шарт-шароитлардан тортиб, то у бунёдга келиб, асл эгаси-идрок этувчига этиб боргумигача булган ва ундан кейинги жараёниарни тадқиқ этади ҳамда улардан назарий хулосалар чиқаради. Зотан «Санъат фалсафаси» иборасинииг сири ана шунда, 2. **Нафосатшунослик-фалсафий** фаилар таркибига кирувчи махсус соҳа. Фалсафани эса, узингизга ма'лумки, фанлар подшоси деб аташади. Дархакиқат, у фанлар подшоси сифатида барча табиий ва ижтимоий илмлар эришган ютуклами уз қамровига олиб, улардаи умумий хулосалар чиқариб. шулар асосида ИЕ^СОНИЯЧ-НИ хақикат томом зтаклайди. Шу боис тафаккуми **фалсафаНИИГ** тадқиқот объекти деб аташ максадга мувофик **булади.** Нафосацхунослик-фалсафий фан сифатида. барча сат.атшунослик фанлари эришган ютуқлардан умумий хулосалар чикариб, шу хулосапар асосида инсонни гузаллик оркали ҳақикатга этиштиришга \и1мат килади. Ьундаи ташқари пафосатшунослик ишлаб чиққан қонун-қоидалар барча санъачшунослик **фаняари** учун умумийлик хусусиятига эга. Масалан, услуб, ритм, композисия в. қ. борасидаги қонуниятлар барча санъат турларига тааллуқли. Ҳеч бир алохида санъат тури ҳакидаги фан бунлай имтиёзга эга эмас.

Масалан, адабиёцкуиослик ишлаб чиккан қофия назариясиии мусиқа ски меъморлик санъатига гадбиқ •зтиб булмайди.

Нафосадҳуносликниив фалсафий моҳиятини яна унинг санъат асарига ёндошувида куриш мумкин. Ма'лумки хар бир санътшунослик илми уз тадкиқот объэктига уч юмонлама- натарий, тарихий, танқидий жиҳатдан сидошади. Масалан, адабиётшуносликни олайлик. Адабиёт пазарияси факат адабиётгагина хос булган бадиий конуниятларни, бадиий киёфа яратиш усули ва восигаларини о'рганади. Адабиёт тарихи муайян тарихий-бадиий жараёилар оркали бадиий адабиётнииг ривожланиш коиуниятларини очиб беради. Адабий танкид эса адабий-бадиий ижоднинг замонавий жараёнларини тадкик этади ва \ар бир янги асарни **бахолайди,** асар нжодкорининг ижодий риволстганишини кузатиб бора^^и. Мусиқада ҳам, тасвирий санъатда ҳам ва ҳ. к сапъат чурларида шундай. Иафосатшуносликда эса тадкикот объэктига сидошув уч эмас, биргина-назарий жиҳатдан амалга оширилади: тарих \ам, танкид ҳам наэарияга бо'йсундирилади. Тутри, **нафосатшунослик** тарихи деган ибора ва шу номда курслар уқнтилади. Лекин бу ном, ибора-шартли тарзда кулланилади.

Ваҳолангки, у фаннинг тарихи эмас, балки тарихан даврларга булинган пафосат назарияларининг гахлилидир.

Маълумки, санъат асарининг мавжуд булиши учун турт шарт-унсур албатта зарур. Булар: ижодкор-бадиий асар-бадиий асарни идрок этувчи-воситачи. Юкоридаги мисол нуктаи назаридаи карайдиган булсак: ёзувчи-роман-китобхон-танқидчи. Адабиётшунослик буларнииг қар бирини одатда алохида-алоҳида урганади. Дейлик. ёзувчи Одил Ёқубов ижодий фаолияти ҳакида адабий портрет-алоҳида, униег «Улугбек хазинаси» романи тугрисида тадкиқий мақола алоҳида, замонавий китобхоннинг диди. савияси ва талабларига **багишланган** мулохаза-мақола алоқида, «Улугбек хазииаси» романига тақрш эса алохида ёзилиши мумкин. Нафосатшунослик фани ҳаммасини бир йула, муайян тизим сифатида тадкик этади ва бу тадкикот умумлаштирувчилик, назарийтик хусусиятига эга бо'лади. Шундай қилиб, нафосатшупосликнинг фалсафий моҳиятини куриб утдик. Энди унинг бошка фанлар билан узаро муносабатларига ту'хталамиз. Гўзьплик - - эстетиканинг асосий тушунчаси. Аслида •зстетиканипг барча муаммолари гузаллик муаммоси бнлан у ёки бу даражада боғликдир. Гўзаллик нафосат оламинииг мағзи, асосий белгиси, бош хоссаси, асосий моқиятиии ташкил килади. Шу боис эстетикани гўзаллик хакидаги фан, гўзаллмк фалсафаси хам деб атайдилар. Ҳар кандай эстетик муаммоиинг ечимини тош^анимиз, унин|- [ўзаллик табиатини англйганимиз сари гўзаллик янада ёркии намоён бўлиб боради. Эстетик муносабатларни эстетик объект ва субъект табиатини инъикос этар экаимиз, у ёки бу тамонларини қнрраларини хам мушоқада қилган бўламиз.

3. Гўзаллик — бу асосии эстетик кадрият бўлиб. уни идрок эчиш қобилияги эса эстетик субъектнинг асосий хоссасидир. Бу хусусият эстетик онг ва **унинг_асосиЙ** кисмларига ҳам таъллуклидир. Эстетик хис-туйгу, энг аввало гузалликнн хис этиш_жараёнини англатади.Эстетик орзу эса гўзалликни ипсон хохлаган у ёки кўп жиҳач-дан шахс ва жамият нимани гўзаллик **сифатида,идрок** эчишида' намоён бўлади. Ва иихоят, эстетик карашлар гўзалликнинг табнати ва мохияти ҳақидаги фикрларни англатади. Мутафаюшрларнипг айтишларига караганда гузаплик қакида фикр юритиш ва уни баён қилиш нихоятда мураккаб ва машаққатли жараёндир. Бу қийинчилик энг аввало гўзаллик тушунчасинин)-даъфатан карагаида ўзаро хеч бир **умумиЙлиги** бўлмаган турли-туман ҳодисаларнинг кенг доирасига таъллуклилиги билан богланиб кетади. Гўзал .ижобий ҳис-туйғу уйготадиган нарсани кўрсатиш анча осон. . Лекин_>ᴦша_нарса иима учун гўзал эканлигини тушунтириб бериш кийин. **ГўзаллИКНИнг табиати** ва мохияти ҳақидаги саволга аник жавоб бериш жараёнида жуд^а кўп фикр-мулохазаларнинг

вужудга келиши гўзалликни умуман билиш мумкин эмаслигнда билмай, балки упипг мураккаблиги. кўп кирралилигидадир. Илмий тушунчалар тизимида ҳам гўзаллик муаммосини тушунтириб бериш анча кийин. аммони илк бор «Нима гўзал?» саволларга ажратиш билап тарихга гўзаллик тусрисидагн **фалсафий** таълимоч^нинг асосчиси булиб кирган эди.Афлотун таълимотида гўзаллик жонли,хиссиётли ўзгарувчан нарсалар оламида ажралиб колган абадий сифатида таърифланади. Унинг фикрича ,гў^г^заллик вужудга келмайди ва барбод булмайди, бапки у вакт ва макон -(ашқарисида амал килади. Гўзаллик гуигудан юқорироқ табиачта молик бўлгани учун уни хис.-туйгу воситасида эмас, бапки *акл* воситасида ан|-лаш мумкин бўлади Гўзаллик ҳакидаги «Афлотун юналиши» Ғарбда Фома Аквипский. Гег^ел ижодида. Ислом Шарқида эса мусулмон мадапиятида давом эттирилиб, гўзаплик ёлгиз Алдох иродасига боглиқ килиб ифодаланди. Мутлак руқ — юя гўзалликнинг намоён булишидир , деб таъкидлайди Гегел.Унинг фикрича хис -туйғу қобигига эга бўлган мутлак_рух-ғоя, яъни__порлаб турган нарсагина гўзалдир» Санъат
гўзалликнинг асл маконидир. Гўзаллик узининг ифодачиси бўлган саиъат каби ривожлаииш
хусусиятйга эга. Бу талкинда окил магиз бор. Мазкур таълимотга кўра, гўзаллик — бу аниқ_ турдаги
ҳодисалар камолотининг намунасидир. Гарчанд камолот тушунчаси Іўзаллик тушунчасини бутунича ифода эта олмаса х.ам, бу ибoрадаги оқил маъно шундаки, гўзаллик ҳакикатда *кам* мукаммаллик, камолот билаи боғликдир. Шупдай дарахт гўзалки, агар ундаги туғма белги (олма анор, анжир ва
ш.к.)лари Тўла ва восита кўринса. Ш\ндай инсон гўзалки, агар у ерда яхши,инсоний **фазнлатлар** мужассамлашган таиризда **фодаланса** ва хаказо.
Инглиз файласуфи Д, Юм гўзаллик нарсалар сифатини **билдирмайди,** бапки нарсаларни мушоҳада
қилайётган ипсон руқи даражасида амал қилади, деб уқтиради. Бунда ҳар бир одам руҳи ўзи белгилаган, таниган, англаган гўзалликни кўради. Юм таълимотига кўра, инсон ўзииинг ҳис-туйғулари билан ташки дупё ходисаларини баҳрамандккилади. Дфлотун, Фома Аквинский, Гсгел, Юм таълимот-
ларида **гўзалликниаг** маъиавий мазмундорлиги, гўзалликка инсои муносабати маса,'1алари акс
эттирилган.
Қадимги эотетикада «улуғворлик» ибораси тантаналилиги ва аҳамиятлилиги билан ажралиб турадиган нутknинг алохида услубини тавсифлаш учун ишлатилган атамалир.Улугвсфлик муаммоси1'а эстетик-назарий ёндашишни одат-да «Улуғворлик тўгрисида»ги рисола билан боглайдилар.Уни 3 аср нотиги
Лонгин ёзгаи деб тахмин **ҚИЛИНади.Мазкур** рисолада улугворликнин)- инсон руҳига қандай таъсир
утказиши мумкинлиги масаласига кенг эътибор берилган, Рисола муаллифи улуғворликни нутқ
гўзаллиги билан богланиб кетган одатдан ташқари фикр;!йр ва эҳтирослар сифатида тушуииб, у инсонга х;ис-туйгули таъсир этувчи, уни қувопч ва ҳайраша солувчи куч, деб **укгиради.17** аср инглиз олими Э.Бёрк эстетнк карашларида улугворликнинг гўзаллик сиигари обсктга боғликлнги - таъкидланади Унинг фикрича улугорлик туйғусининг манбаи —дахшат ёки__.шунга ўкшаш туйғулар кузгади|-ан барча нарсалар вокеа ҳодисалардир. Бюк улуғворликнииг инсон руқига таъсир
кучи ҳакида гапириб, уни инсонга ҳис-туйгули таъсир ўтказиш шакллари ичида энг кучлиси бўлган кўникмаслик туйғу била боғлайди.
Бюрк улуғворликни гўзаллик билан узвий боғлик равишда мушоҳада этиб, уларнинг бир-бирига
якинлгини
эмас. балки уларнинг қарама-қаршилигини таъкидлайдитўза.шик кўникиш асосидаги эстетик лаззат бахш эца,улуғворлик дахшат ва кўникмаслик туйгусини вужуД1ˉа келтиради.
Бошка инглиз эстетик тадкикртчиси Г. Хоум улуғворлик ва гўзаллик мутаносиблиги масалапарида Бёркка карама-қарши мавкеида туради. Улинг фикрича улуғворлик **гўзалликдан** факат ўзининг кўлами
билан фарқ_ қилади ва ижобий ҳис-туйгулар уйғотади.
Кант улуғворликнинг гузалликдаи мухим фарки борлигига эьтиборни каратиб, агар I ўзаллик сифатдан олинган кўникиш оркали вужудга келса, улуғворликнинг замипида миқдор тасаввури етади, деб

кўрсатали.Улар ўртасидаги фарк бу билан **чекланмаЙди:** гўзаллик хамма вақт **жозибали,** улуғворлик эса |-ох ўзига тортади, гоқ ўзидан кўчиради ва нцсбий ҳнс-туигулар қўз} айди.
Кант улуғворлик тўғрисидаги фикр-мулоҳазалар тахлилига алоқида эътиборни қаратади. Гўзаллик ва улуғворлик ҳакидаги фикр-мулоҳазаларни қиёсий тахлил этиб, у шуни таъкидлайдики, гўзаллик хакидаги фикр-мулохазаларга нисбатан улугворлик ҳакидаги фикр-мулохазаларда умумий кслишув даражаси анча юкоридир. Айниқса, улуғворлик ҳакидаги фикр-мулоҳазалар уни ииъикос этувчи
субъекгдан жуда кўп эстетик ва ахлокий маданиятталаб килади,
Кант улугворлик назариясининг асосий ру\и униит ахлоқий мазмупини қарор ч-оитиришда яккол кўзга
ташла-нади, деб уқтиради. У, улутворликнинг ахлокий моҳиятини **фавқулоада** ходисалар келтириб чикарадигаи қўрқувни бартараф эшш ва унинг натижаси бўлган ахлокий коникишда
кўради.Кант.улугворликни факат инсои руҳида мавжуд деббилади, яъни упи фақат акл махсули дсб карайди ва уни ёки бу ҳис-тушу шаклида ковушишга лаёҳациз деб ҳисоблайди.
Кантга карама-карши оъларок, Гегел улуқъворликни,бошка барча эстетик муаммолар каторида, асосан
санъат
асарлари заминида мушоқада этади. Унинг **фикрича,улуғвордик** санъатнинг тимсолии босқичи билан
кўпроқ
богланган. Шу боис улутворликнинг энг ёркин ифодаси—-бу диний ва илоҳий санъатдир,
Гсгсл таълимотииинг оқиллиги қўуркув замипида юксак ҳис-туйғулар уйғотиш ҳақидаги каитча юяни ривож,чантиришда бўлиб, бу гоя улугворликка якин бўлган кжсалик ва кахрамонлик тушуичачарини
чуқуртақлил отишда ифодаланади.
Фожиалилик ва кулгилилик эстетик тушунчалари.ёрдамида ҳаёт зиддияч-лари ва туканашувлари
бақоланади ва му-шоҳада килинади. Улар оркали инсоннин)- ижтимоий ҳаёт ходисаларига писбатан
зстетик муносабати ифодаланади ва мустаҳкамланади, Айтиш жоизки, **фожиалшшк** еа кулгилилик
гузаплик тушунчасидан чх>ррок доирада амал қилади.
ФожеалИЛИЛИК ва кулгилик —ижтимоий хусусиятга молик тушунча сифатида ёлғиз инсоига_хос
зканлиги. фақаг ижтимоий муносабатларжараёнидагина намоён **бўлгавлари** билан изоҳланади.
"Фожиачилик ва кулгилилик аслида бир-бирига зид тушупчалардир, лекин бу зидлик мутлак маъиода амал қилмайди. Айни пайтда улар бир-бириниит мағзига сингиб, бири иккинчисига ўтиб туради.
Фожиали ва кулгили нарсалар, вокеа-ходисаларнинг ўзаро боғликлиги, улар уртасидаги чегараларнинг
харакатчаилиги аллақачон назарий рисолалардан ва од,ч.ий ҳаёт тажрибасидан маълумдир, Халк орасида «фожеалидикдан кулгилиликгача масофа бпр кадамдир» деган иборанинг кенг кулланилиши бежис эмас Фаожиалилик ва кулгилилик узаро боғликлнги хастнинг мураккаблиги, зиддиятлилиги, ҳаракач-чанлигидан келиб чикиб, уларни санъат ёрдамида яхшироқ англаймиз. Санъат х.ам ҳаёжинг эстетик кирраларини бадиий англашга бирдаяига эришгани юқ. Масалан, классисизм, фожиали ва кулгили юмонларпинг айрим қиррачарини ажратиб олиб,уларни махсус соҳалар ғилофига ўраб,
бўлиб-бўлиб юборгап эди. Ву тор қолипии романтиклар парчалаб ташладилар, улар назарида бу воқеий олам зиддиятларга, иарсалар, воқеа-қодисаларни фожиали ва кулгили бир-бирига қарама-қарши куйишлар|-а тўла бўлган жўшқин эҳтирослар дунёсига айланди. Шу боис улар Шскспирни
улугладилар. чуики Шекспир анча олдин **фожиали** бадий матн таркиби|-а кулгили ва кизикчиликлар киритишга эришган эди.
Саънатда фожеалилик ва кулгилиликни акс эттиришда реалисч¯лар кейинги қадамии босиб. улар бу тушупчаларни яхлитликда кўрдилар Кўп холларда фожиалилик ва кулгилиликнинг узвий чирмашиб кетшпи илдизлари ижодкор истеъдодига бориб такалади, Шексиир асарларида фожиали ва кулгили

томоилар шу кадар чирмашиб кетганки, уларнинг бириии иккинчисиз" англаш кийиндир.
Санъат асарларила фожиа.чилик ва кулгилилик яхлит намоён бўлади, Фожиали ёки кулгили ҳолат инсоннинг у ёки бу хатти-харакати натижасида пайдо бўлади, бу хатти-ҳаракат турли-туман ҳаётий кучлар тўқнашуви жараёиида вужудга келади, ривожланади.
Фожиалилик муаммоси қар доим фллсафий ва эстетик тафаккур эътиборини ўзига жалб килиб келган. Фожиалилик габиати туғрисида жуда кўп мутафаккирлар фикр-мулоҳаза билдирганлар. Зеро, **фожиалидикда** вокеий ҳаётнинг чуқур зиддиятлари ва туқнашувлари ҳаёт ва ўлим ,озодлик ва •зарурат.акл ва туйғу,конун ва бурч,шахсий ва ижтимой хусусиятлар намоён бўлади. Санъатдаги фожиалилик ҳакида гап кетганда. санъат-даги **«фожиалшшк** санъати», «фожиалилик санъати», «фожиалилик санъат тури» каби атамалар алоҳида мушоҳада қилиниши лозим. Букж санъаткорлар асарларидафожиали оханглар мавжудлигини жуда кўп мисолларда кўришимиз мумкип. Ҳар кандай фожиа замипида алоҳида фожеали тўқиашув ётади ва бу тукнашув. зиддият кенг кўламлик, **иж-ТИМОНЙЛИК** касб этади. Фожиалилик бу мохиятли кучлар тўкнашувлари натижасидир. Бу туқнашувларнинг кандай тугалланиши билан инсоният истиқболи, тараккиёт такдири боғланган бўлади. Бу хол фожиани фалсафий жиҳатдан санъатнинг йирик турига айлантирадики, -ижодкорга инсо-ниятнинг бутун тарихи давомида хаяжонлантирган туб ма-салаларпи қал килиш заруриятини илгари суриш имкониятини беради.
Санъатда фожиа қаҳрамонлари кўпннча ижобин тарзда тасвирланади. Кахрамонлар уз даврининг орзу-умидла-рипи узида мужассамлаштирган кучли, ёркин, улугвор шахе киёфасида намоён бўладилар. Лекин, фожиа тукима-сида иккиламчи, учламчи қаҳрамоплар ҳам акс эттирила-ди. Масалат!, Шекспирнинг Макбет ва Ричард Б. Ьрехтнинг Куражонага ўхшаш каҳфамонлари ўз тақдирлари билан томошабинда ўта зиддиятли ҳис-туйғулар 1>тдиради. Уларнинг содир қилаётган мудҳиш кирдикорлари қатий иорозилик, айрим вақтда хатто воқсага жирканиб қараш рухини вужудга келтиради. Шу билан бирга уларга ачинасан, чунки уларнинг бу холга тушишига ўзлари яшаб турган мухит, тарбия, ижтимоий шароит айбдор. дейсан. Лслида, гўузал инсоний **қислат-фазилатлар** уларга \ам бегона эмаслигини англайсан.
Кулгилилик, инсоннинг дунё воқеа-ходисаларига муносабатларидан бири кулгилилик т>'шунчаси билан изохланади. Кулгилилик ҳам **иқгисодий-моддий,** ижтимоий-сиёсий.
маънавий-ахлоқий ҳаёт жабқаларида доимий равишда памоёи бўлади.Табиат ходисалари ва хаио инсон фаолияти натижасида кулги ўз-ўзидан пайдо бўлмайди. Айни пайтда ходиса кулгуга айланилш учун у ёки бу тарзда инсон билан боганиши, улар уртаеида у ёки бу кўринишда муносабат пайдо бўлиши ўшандай ҳодисаларга инсон хаттихаракатлари босилган бўлиши лозим.Вокеликдаги кулгилилик холатига фақат инсонгина кулги билан жавоб берадигаи кобилиятгя зга бўлиб,бошка жонзотлар бундай кобилиятдан маҡрумдирлар.
Барча тадкикотчилар бир овоздаи кулгилилик тушунча-сининг мураккаблиги ва уни тушуниш, анк^таш, инъикос этиш жуда қийинлигидан нолийдилар. Гап шуидаки кулги кўзғайдиган ходисаларнинг бенихоят куплиги, энг мухими, кулгилилик кулами хамда чегасининг ута харакатчан. Кунимсиз ўзгарувчаи бўлиши натижасида кайси нарса качон, каерда. кандай шароитда кулгили бўлади-ю кайси нарса качоп. каерда, қандай шарошда кулгили бўлмайди деган саволга бир-хил жавоб бсриб бўлмайди **Кулгилилик** тушунчасига берилган таърифлар. айтилган карашлар, фикр-мулохозаларнинг ўта хилма-хиллиги, раиг-баранглиг хам шундадир. Кулгилиликка берилган таърифларда хилма-хиллик, табиийки, нафакат нарса, қодиса билан боғланиб қолмай, балки унинг ижтимоий мазмуни гўчаллилик ва хунуклик тушунчалари билан алоқадорлиги хам акс этган. Кулгилилик тушунчаси талкини узининг аник, окил мазмунига зга бўлиб, ҳақиқатда хам кулгилиликка хос бўлган баъзи томонларини *очиб* беради. Баъзилар Арасту фикр-мулозхззаларига кушилгаи ҳолда кулгилиликнинг
объектив асосларига эътибор карацалар, Т. Гоббсон издошлари эса кулгилиликнинг субъектив туйғулш и!%а ишонч ҳосил қиладилар, Баъзилар кулгилиликда етук англанмаганлик асосларини кўрсадар, бопсалар унда онглилик замипи мавжуд эканлигини уқтирадилар. Кулги ўз хусусиятига лемократик мазмуига бўлиб, у барча одамларни бир-бирига қовуштиради. Улар кулги воситасидаўузаро тенглашадилар. Кулги **НОИНСОИИЙ,** ноахлоқиЙ иллатлар билан курашнинг омилкор воситасигина бўлиб колмай, балки инсоннинг куч-кудрати ва озодлиги тимсоли ҳамдир. Кулги раиг-баранг ва хилма-хил кирраларга эга бўлиб, майин **рағбатлантирувчи,** хушфеъл ҳазил-мутойиба ҳиссиётидан тортиб, то аёвсиз, аччик истеҳзо ҳиссиёти доирасигача ҳам амал қилади. Кулгилилик турларининг турли-тумаплигини анклаш учун кўмик ва кулгили тушунчалари моҳиягини— бир-биридан фарқлай билим максадга мувофикдир. Кулгулилик_тушунчаси кўмик

тушунчадан анча кенг бўлиб,ҳар қаидай кўмик ҳодиса кулгили,_лекии хар кандай кул1̄или нарса кўмик нфрса бўла олмайди.

4. Ҳар бир фанниг инсон ва жамият қаётида узига хос амалий аҳамияти бор. Нафосаихунослик хам бундан мустасно эмас. Фанимиз, аввало. кундалик хаётимизда нафосат тарбиясини чугри йулга куйиш борасида катта .аҳамиятга эга. Эркин, дсмократик жамиятимизниг ҳар бир аъзоси гучалликни чуқур қис этадиган, уни асрайдиган нафис дид эгалари булишлари лозим; ҳақиқий бадиий асар билан савияси паст асарни фарқлай билишлари, «оммавийчилик санъати»ни рад кила олишлари лозим. Ана шу нуктаи назардан карагат:да, нафосацҳунослик жамиятиипг барча аъзолари учун муҳим ахамиятга эга.

Нафосатшуносликнинг, айниқса, бадиий асар ижодкорлари учун амалий ахамияти катта. Чунончи, бирор бир сан'ат турида ижод килаётган санъаткор биринчи галда, маълум маънода, уз соқасининг билимдони булиши кспак. Дейлик, бастакор нотани билмасдаи, мусикали асар яратиш конун-қоидаларини, шу жумладан, мусиқага ҳам таллукли булган нафосатшуносликнинг умумий қонуниятларидан бсҳабар холда тузукроқ асар яратиш и даргумон. Баъзилар даҳо санъаткорлар қонун-коидапарсиз хам ижод қилавсрадилар, деган нотугри тасаввурга тгалар. **Ваҳоланпш,** даҳоларнинг узлари куп қолларда нафоса! назарияси билаи шугулланганлар. Мисол тариқасида. Жомий, Навоий Лсонардода Винчи, Шиллер. Шомен каби буюкларнинг номларини эслашииигузи кифоя қилади. Бадиий асарни тадкик этувчи олимлар, танкидчилар-саиъатшупослар ва адабиётшунослар учун ҳам нафосацхуносликни билиш зарур. Дейлик, «соф театр» - фақат саҳна санъатинигина яхши билган сан'ацҳунос у қапчалик истеъдодли булмасин, юксак талаб даражасида тадқикот олиб боролмайди, хатто эътиборга молик макола хдм ёза олмайди. Чунончи, у драматургиядан, мусиқадан, услуб ва компочисия қонун-қоидаларидан, бир суз билап айтганда, нафосатшунослик конуниятларидан ҳабарлор эмас, Натижада унинг -|-адкикоти, маколаси ски такри^и бирёклама, фалсафий умумлашмалардан холи, жун ва саёз жумлалар йиг'индисидан иборат бо'либ колади. Кафосац\\нослккнинг саиъатни ха!қ орасида ёядиган, таргиб зтадиган ташкилотлар рахбарлари учун аҳамияти, айиикса, мухим. Бордию маънавият ва мафкура соқаларига матасадди раҳбарлар нафосатшуносликдан бехабар булсалар, Худо урди деяверинг. Уша вилоят, туман, шаҳар ёки ташкилотларда юзаки караганда кулгили, латифанамо. аслида эса санъат учун **фожнали** холатлар юзага келади. Диккатингизни тоталитар тузум даврида булиб утган кулгили бир воқеага каратмоқчимиз.

Воканинг тафсилоти куйидагича; вилоят театрларидан бирида ёш истеъдодли режиесёр ишлай бошлайди. Дастлаб қамма иш яхши боради. Лекин нима булади-ю. вилоят ички ишлар бошқармасининг бошлиги ишдан бушатилади. Шуролар тузуми одатига кура, номенклатура одами ишсиз колиши мумкин эмас, кичик булса ҳам **раҳбарлик** лавозимига уктказилиши керак. Оқибатда уни театрга директор қилиб **юборишади.** Янги рақбарга театрда урнатилган иш тартиби ёқмайди-бундай ходат унга интизомсизлик булиб туюлади: қараса, актёрлар пешинга якин гоҳ пешиндан кейин репитисияга келишар экан. У рсжиссёрдан ҳамма ё соат туққиздан олтигача, ёки ундаи еттигача ишлашини. шуролар давлатида ҳамма учун иш соатлари бир хил эканини уқтирмоқчи булади. Режиссёр эса, актёрлар эрта,чабдан уйда, ойна каршисида уз ролларида машк килишларини, бу эрга факат репитисия ва спектакл учун келишларини тушунтиришга ҳаракат килади. Лекин янги директор бу хатти-ҳаракат ва гапларни узига карши атайин уюштирилган исён деб тушунади: театрда, сан'ат даргоҳида узига ҳос қонун-қоидалар борлигини хаёлига ҳам келтирмайди. Натижада икки ойдан ортик вақт **мобайнида** актёрлар «интизомсизлиги» учуи маош олмайдилир, иш орқага қараб кетади. Ниҳоят, юқоридагиларга бу гап этиб боргач директор алмаштиралади.. Агар собик милисия раҳбари озгина нафосатшуносликдан хабардор булганида, театрда бунча асаб **бузарликлар** руй бермагаи, узи ҳам ҳарнма!'а кулги булмас эди. Бундай мисоллар, **афсуски,** бошкачароқ шаклларда хозир хам жамиятими^да учраб туради.

Дизайнчи-инженерл"ар, атроф-мухитаи ободонлаштнриш билан **шуг'улланадиган** мутаҳасислар фаолиятига нафосат илмининг сезиларли таъсири мавжуд, Шуниигдек, корхона **раҳбарлари,** сех бошлиқ^тари мазкур корхона ёки сехда дастгоқлар дизайнидан тортиб. деворлар ранглари-ю, «ички гулзор»ларнинг жойлаштирилишигача нафосат конун-қоидалари асосида булшиини таъминлашлари лозим Зеро ушандагина .иш жойида ме\нат унумдорлигииинг ошиши табиий, Бунинг учун эса мазкур **раҳбарлар нафосацхуносликдаи** албатта хабардор булишлари шарт.

Умуман олганда, нафосаихунослик ҳамма учун хам зарур. Чунки иисои зоти бари-бир, ҳаётда тез-тез сан'ат асарини идрок этувчи сифатида майдонг-а чиқади. Дейлик, сиз Самарқандга «саёҳат килиб келгаии» бордингиз. Агар нафосацҳуносликдан беҳабар булсангиз, Гури Мир макбарасипиг

гумбазига, **Регистондаги** мадрасалар ёнида кад- кутарган минораларга, пештоқларидаги кухна арабий ёзувларга кизиқиб караймиз, чиройли экан деб мамнуният ҳосил қиласиз. Борди-ю, аксинча, нафосат илмидан хабардор булсаЕтгиз, у холда на фақат уларнинг чиройлилигини, балки гумбаз шунчаки гумбаз эмас, Худо гузаллигинин[~ рамзи зканини, «жамол» дсб аталишини, миоралар-Тангри қудратининг тимсоли уларок «жалол» дейилишини, пештоклардаг-и гузал ёзувлар-оятлар, Худонинг белгиси «сифат» деб номланишини эслайсиз ва олаётгап таассуротингю бир неча баробар кучаяди. Зсро нафосацбунослик орқали биз фақатгина курганларимизнипг шакилй гузш!ли|-ини эмас, балки айни пайтда шакл билан бир! а лининг **фалсафиЙ** мкхиятини ҳам идрок этамиз. Шу сабабли, фермерга ёки темир йул ишчисига, ёки гижоратчи-тадбиркорга нафосатшунослик хакида бош қотириб утириш зарур **келибдими,** дегап гаплар хато ва чарарлидир. Юкорида куриб утгашпримиадан шу нарса маълум буладики, бугунги кун нафосатшунослик фани олдида улкан вазифалар турибди. Зотан биз қураётган фукаролик жамияти аъзоси бар жихдтдан камол топгаи, юксак нафис дид эгаси булмоги лозим. Қолаверса, хозирги машинасозликни, авиасозликни, умумам, -саноатни замонавий дизайнсиз тасаввур этиш мутлақо мумкин эмас. Бунда бевосита техника нафосацхунослигининг а\амияти катта. Бунлардан ташқарн, айниқса ёшларнипг нафосат тарбиясига алоҳида эътибор бсриш-аамоннинг долзарб талаби булиб бормоқда. Шу боис «Кадрлар тайёрлаш миллий дастуринда узлуксиз таълимни ташкил этиш ва ривожлантириш тамоймлларидан бири; «**ТМММНННИГ** ижтимоийлашуви-таълим олувчиларда эстетик бой дунёкарашни хоснл килиш, уларда юксак ма'навият. маданият ва ижодий фикрлашни шакллантириш», деб аник белгнлаб колгани бежнз эмас.

Фойдаланиладиган адабиётпар рўйҳати:

1. И. А. Каримов. Истиклол ва маънавият. Т, 1994 йил.
2. И. А. Каримов. Донишманд халкимизнинг мустахкам иродасига ишонаман. «Фидокор» газетаси 2000 йил 8- июнь.
3. Гегел Эстетика в 4-х томах,том -1, Москва 1968.
4. Гулига А. Принципи эстетики. Москва . «Политиздат» 1987г.
5. Эстетик тарбия асослари, Т 1988 йил.
б.«Эстетика» Эркин Умаров Тошкент Ўзбекистон наширёти 1995.
7. «Эстетика» Сиддиқова.
8. Т. Махмудов. Эстетика и духовное ценности. Т 1993 г.
9. А. Авлоний . Талланган асарлар. 2-китоб Т. 1998 йил.
10. Т. Махмудов . Гузаллик ва хаёт. Т. 1997 йил.

Таяич тушунчалар

Эстетика, нафосатшунослик, нафосат, гузаллик санъат, фожеалик, кулгулилик хунуклик , хиссиёт , гоя, дизайн.

Назорат учун саволлар.

1. Эстетика атамасининг маъноси.
2.. Эстетиканинг асосий категориялари.
3. Эстетиканинг ривожланиш боскичлари.
4. Эстетиканинг шахс тафаккурининигривожлантиришдаги урни..

2-Мавзу: ВОҚЕЛЛИККА ЭСТЕТИК МУНОСАБАТ

(2 соат) Режа:

1. Эстетик онг **тузилиши** ва таркибий қисмлари
2. Эстетик онг ва :н'тетик фаолилт

,3. Эстетянанянг ас<н.'ий тушунчалари

4. Воқеликка эстетик муносабатда бўлишнинг мохияти

1. Жамшгппшг **нафогатли онги мураккаб тизимли, ҳаракатчан,** ўзаро **узвий алоқадор қатор** кисмлардан **иборат бўлади.**

Нафосатли онгпинг турғун ва уйгуп қистмлари булар нафогатли хислар, орзулар, қарашлар ва назариялардир. Улар бир-бири билан алоқадор ҳолда ўзаро таъсирда бўлгада

уларни алохида-алоҳида таҳлил этгандагипа бу умумийлик моҳиятпни англаб олиш осонроқ
бўлади.
Нафосатли ҳис-туйғулар. Ҳис-т^ғулар умуман инсон он)'нинг ажралмас цисми бўлиб, нафоеатли онг еохасида алоҳида уршт тутади. Улар нафосатли онгнипг асосий катламини ташкил этиб, унинг пойцевори ҳисобланади, унинг барча жабҳаларини безайди ва бойитадн.
Нафосатли ҳш"-туйгулар интелектуал туйғ^-лар билан бир қаторда энг олий. ижтимоий т\11рулар тлж>-мида мансуб. Ьу ерда ижтимоий иборасп насросатли жамият бағрида амал қилиши сингари ҳодисалар назарда тутилади. Нафосатли ҳиг-т>'Й1-улар мураккаб ижтимоий ҳодиса сифатида цафосат, т,11. охапг, шакллар, тағунлик, мослик, м>таносиблик каби тлтпунчалар бнлан бпрга шодлик, ҳайратланиш. ажабаланиш, роҳатланигп, лаззатланиш, эҳтиром, шавқ-завқ. на«|)рат каби тушунчаларни ҳам камраб олади.
Иафосатлп ҳис-туйғулар шакли, намоён булиши ва амал килиш жиҳатидан субъектив табиатга эга бўлиб, инсон дунёсинииг бир қисмини, субъектив нокеликнинг бир бўлагани ташкпл этади. Пафосатли ҳис-туйғуларНИНГ мазмуни *ипсонячт-* муайян мақгадга йўналтяралган фаолиятида ёрқинрок иамоёи бўладп.
Нафосатли ҳис-туйғулар кечипмалар бплан қоришиқ ҳолда намоен бўлади. нъни, алохида кўринишдаги кечинмалар жараёни сифатида содир бўлади. Субъект билав объектнинг қушилиб кетиши, субъеюРНИНГ объект бағрнда ериб кетпшиъ кечинмали ҳис-туйў^лтншI ўзига хос бслгисидир. Нафосатли кечинма субъектпшяг алоҳида фаоллиги. хусусан, ҳаёл, тасаввуф кила билаш кучи билан белгиланади.
НафосатлИ кечинмашгнг якуни-пафосатли ла:)затлаиишдир. Нафосатланиш иноонпинг таумий, доим пжобий бўлгап сезги ҳолати, яъни унинг нарсалардак, воқеа ва ҳодисалардап таъсирланишидир.
Пафосатли лаззатланиш ўз табиатига кўра маълум маънода зиддиятлп (.'одир булади. У ҳис-туйкуларни хам, ақлпн фаоллятини ҳам, нпсоншшг чуқлр пжтимоий қобилжяти инъикоси бўлган бетразлшшя хам қамраб олади. Бераразлик насросатлп лаззатлаиишда фойда ҳақидагн тасаввлрларни инкор этмаган ҳолда намоён бўлади. Бивобйрин, бешразлвк фойда ҳақидаги махсус тасаввурни-жамият, инсоният, тараккнёт фойдаси ҳақидаги тасаввурни ўзида мужассамлаштиради. Айни маҳалда беғаразлик узинппг зидди бўлгад очкўзлик. тўймасляк, қидга1пиқ,1ик, худбиллик, манфаатиарастлик каби ҳис-туй^уларш катьий рад этади.
Нафосатли лаззатланиш аслида жа.мият иалфаатлари учун с})ойдалп бўлиб, у инсон пжодий кучларининг эркин памоёи бўлшин жараени бнлаа бокликдир. Нафосатли лаззатлишшг ннсон фаолияттшвг моддпй тплаб чтгарнш, мухапдислик қурилмалари яратиш (конструвторлик), илмий кашфиётлар, мураббийлик, бадиий иичодкорлик каби барча соҳаларда эркип ижод қилшшшп рагбатлантириб туради.
Айиикса нафосатли ҳис-туйруларнняг нафогатли дидии тарбиялашдаги роли муҳим.
Нафосатлв дид мураккаб ва кўп қирралпдир. У инсоннппг фикр-мулоҳазалари, хулқ-атвори, хагги-ҳаракатлари моздий ва маънавий ижодкорлиги намоён бўлади.
Дид ибораси одамларнинг айрим соҳаларга мойилликларинв ифодалайди. Илмий фаолият билан шуғулланишга мойил одампи фаига дидя (фаҳми) бор деб, ихтирочини ихтирочиликка диди бор, деб гапирадилар. Шу боис дид туптунчасинн инсошшнг аниқ Йўналгав қобилияти, воқеликнпнг у ёкм бу томопларини а(|)зал к\риш м>'носабати сифатида баҳолаш ўринлидир.
Нафосатли дид-воқеа-ҳодисаларнгшг нафосатли сифатларинп инсон томонндан идрок этмок ва баҳоламок жараснида олинаднган қоникпш ёки қониқмаслик туйғ;'си орқали топади. Нафосатли дид заминида гўзалликни хупукликдан ажрата билиш »а ундан бегараз пгодланиш. лаззатланиш коблияти ётади. У ҳиг-туйғулар билан иш кўради. яъни

ҳает гўзалликлари ва фожеаларпни хнс эта билиш. фожеали тўкнашувларни кўплиги **вомугаяоснбликлардан** фарқлай олиш **қобиляятв** орқали намоён бўлади.
Нафосатли дид одамларнинг дунёқараши, ашшкса. нафосатли қарашлари орқали ёрқинроқ кўринади. Лекин нафосатли қарашлар ва билимлар ҳамма вақт ҳам нафосатли дидни ифодаламайди. Баъзаи нафосатлп қарапглар ва нафосатлн билимлар захираларига эга бўла туркб, ёмон ёки ривожланмаган нафосатли дид эгаси бўлиб қолиш мумкин. Билимлар ва қарашлар диддa ифодаланиш учун улар шахс ички дуриёсига, идрок қилиш жараёнига сингиб кетиши, туғрироки, шахспинг мустаҳкам эътиқодига айланиб кетиши лгшга.
Эстетик дид зиддиятли, у ўзида бевос-ита ва **билвосита** ҳиссий ва ақлий, якка одам ва жамилт нафоситли дидлари қарама-қаршиликлари **бирлигнни** мужаесамлаштиради. Нафосатли диднинг мана шундай зиддиятли хусусияти ўз вақтида, Кант каби тадқиқотчиларнииг зътиборини тортган эди. Кант назарида дид-якка одамга хос бўлган туғма кобилият, дид шу қадар якка ҳодисадирки, >Т1И ҳеч қандай далиллар билан инкор этиб бўлмайди. Бундан: дид тўтрисида баҳслашмайдилар деган хулоса келиб чиқади. Кант фикрича, лаззатланиш объекти ҳисоблангаи нафосат хамма учун бир хил ахамиятлидир. Лаззатланиш муаян шахснинг ўзигагина эмас. балки ҳаммага ёқади. Даъфатак инсон ўзига ёқан нарсаланн бошқаларга ҳам ёқади деб ўйлайди. Демак, дидлар у^чун умумий ҳисобланадиган томоплар хам бор. Шу боис дид тўтрисида баҳслаш а<:ослидир. Канч[1] иккала мулоҳазани ҳам бир вақтнинг ўзида ҳам тлтрн, ҳам келиштириб бўлмайдиган зиддият (антиномия) сифатнда таърифлайди.
Нафосатли ҳид масаласига шахснй ва ижтимоий. якка одам ва кўпчилик объект ва субъект **муганосиблиги** нуқтаи назарндан бахо берганда Кант қарашлари аҳамият касб этади. З(.:ро, якка одам ва жамият бир бутундир. Инсон ўзлигипи. жамиятда **наМОён** қилади, жамиятда амал цилади. жамиятда ўз ўрнини тонади. Якка одам ўз мохияти жиҳатидан биологик мавжудотдир. Жамият якка одамлардан ташкил топади. Жамият одамларнинг миқдор **ЙИРИНДНСИВИГИНа англатмайди,** балки унда муайян шахс нафосатли дид намонндаси сисратида қарор тоиади. Одамларниш дидларида, қандаидир умумийлик бўлсада, улар якка тарзда намоён бўлади. Шахсшшг на{|юсатли диди уму.мийликнипг жузий ҳолда акс этиши жараёнидир.
Т^афосатли дид вужудга келиши ва амал кшпншшинг ички муратлари қапдай ҳаракатга келади? Юкорида аГптанимиздек, нафосатли дид воқеликпп идрок этиш билаи боғлиқ. Идрок этиш жараёнида мавжуд воқеликнимг хаёл билан ўзига хос тўқнашувн содир бўлади, яъии нафосатли идрок :-)тилаётган нарсанинг о^^зу килинган нарсага мос келиши сқимли **нафосатли** ҳиссмёт-нгодлпк ва қоинқиш ба.хгп этади, мос келмаслиги зса қониқмаслик муносабатини вужудга келтнради. Нафосатли дид асосини орзу-идеал ташкил қилади.
Нафосатли дид билаи пафосатли бахолаш ўртасида жузин ва умумий томонлар мавжуд. Нафосатли баҳолаш дид фикр-мулохазаларн, диднипг айнан ўзи эмас, балки унинг окзаки ифодасидпр. Дид **фикр-мулоҳазаларида** ақлий томон купроқ ўрип эгаллайди. У доимо баҳолаётган нарсанинг, воцеа-ҳождисапинг англаб ўзлаштирилиши **билая** боғлиц бўлиб. бошқаларга мўлжаланган ҳолда далилларнинг мантиқий **ИсботланиПШНН** тақозо этади.
Дид фикр-мулоҳазалари кўп жиҳатдаи ривожланган дид тушунчаснга мос келади. Рпвожданган дид **фикр-мулоҳазалари** ёқади-ёкмайди даражаси билан чегараланиб қолмасдан, нима ^и сқади?, Нима учун ёқмайди? деган саволга жавобни қамраб олади.
111 ахс хаммага манзур дидга :л[п]а бўлиши мртин: у нафипни хуиукдан тўгри ажратиб о;шш қобилиятига ига бўлиб, фожиали ҳодисага ҳамдарлик қилиш. иулгили нарса устидан кулиши мумкип. **Бундай** одамлар ўзинннг диди, **баҳолаши,** афзал. яхши фазилатларнни исботлаш **қобилиятинннг** устунлигн. яъни ривожлапгап эстетик дидга эгалиги билан бошқалардап фаркланадилар.
Ривожламагав дид эгалари одатдан ташқари, кутилмаган. қолишга тутмаган нарсаларга ниебатан ўта ишончсизлик, шубха, **хевфсираш** кўзл билан қарайдилар. Ривожланмаган дидни воқеликка нафосатли муносабат руҳида **Тйрбиялаш** вогитаоида ривожлаптириш мумкин. Зеро нафосат тарбисиипг вазифаларидан бирн одамларда ривожланган нафосатли дидни шакллантиришдир. Чунки рлвожланмаган нафосатли дид салбий таъсирларга тез берилади, ва натижада ижтимоий ҳастга зарар келтиради.
Нафосатли онг бидан бадиий опгпи **тенглаштириб** бўлмаганидек, нафосатли дид билан бадиий дидни ҳам тснглаштириш мумкин эмас.

Улар бнр-бири билаи боглиқ, айни пайтда идрок этиш объектларнинг хилма-хиллиги, эҳтиежларнинг мазмунан турличалиги билан фарқланадилар. Пафосатли дид [1!а] бадшш дид унинг нисбнй мустақпл ;жаншш пазарда тутиш, лекин ларни бир-би])игя қарама-қарпш қўймаглнк лозпм. Зеро, бадиий дид ҳамма вацт пафосатли сосланяди, ундан келиб чикади. Шу маънола нафосатли бадиий хрдисаларни идрок қилиш а баҳолаш воситаси. дейиш ҳа.м мумкин. Бинобарин, санъат иайдо бўлгандан бери афосатли дид бадшш дидни ривожлантирпшнпнг қудратли воситаси бўлиб келмоқда. 'ивожлапган, нозик, хилма-хпл нафосатли ва бадиий диднн шакллантириш-одамларни ўзалликлар оламига олиб кирнш. яъни шахсни маънавий бойитиш, уни ҳар томонлама пвожлантириш демакдир.

Нэфосатли онг таркибида пафосатли дид билап бпрга эстстик орзу (идеал), ҳам мавжуд ўлади. Нафосатли орзу тушунчагишшг маъноснни яхшироқ англаш учуп аввало орзу ушунчасининг чегаралари ва асл мазмуни хусусида сўзлаш жоиздир.

Орзу-онгнинг таркибий қисми. Онгниш[1] бошқа қисмлари каби орзу ҳам воқеликни иъикос зтиш шаклидир. Орзу ўз хусусиятларига эга булиб. улар шундан иборатки бу ушунча фақат мавжуд нарсаларни шгъпког этиш билан **чекланиб** қолмай, балки яна има.!Ш1> булиши керак ва бўлиши мумкин эканлигини ҳам **ифодалаЙДИ.** Орзу воқелик ағрида ётган имкониятларнинг **МйЪнавий-руҲИЙ** инъииоси бўлиб, у воқелик тараққиётининг [ОЙИЛЛИВЛарШШ ўзнда ифода этади. Орзуни вокелик имкониятлари тарзида инъикоси этиш у ки орзушшг ҳақиқиЙ <:охта эканлшчши билишга ёрдам бсра,чи. Ижтимоий тараққиёт ўзида ниқ **вфодалавпш** тараққиётпарвар ор.чу ҳакиқийдир, аксинча тараккистни тЧЬстатишга, узитга қаратилган орзу сохта ва зарарлидир.

Ривожланган пафосатли орзу нафосатли **ҳис-туйруларга,** уларнинг мазмунига, фикр-|улоҳаза, дид, ба,ҳо мезонларига ўз таъсирини лтказади. Лекин у кўпроқ санъат гоҳасига ааллуқлидир. Шу маънода санъат нафосатли мавқеида бўлиб, воқеликьинг ииъикос этиш даклини олади. Санъат нафосатли орзудап ташкарида бўлиши мумкин эмас ва уида **афосатлв** орзунинг у ёки бу белгилари бево<:ита **таевврланаётган** холатларда ҳам, **гуносабатлар** ба,чиий ифодаяанаётгаа иантларда ҳам, уига қарама-қаршн ҳодисалар **всвирдшваётгав** найтларда ҳам ўз ўрнини дгаллайди.

Нас))ос'атлн орзу бадиий ре?ка туғилаётган босқичда ҳам утганг қиёфага ўтиши ;араёпига ҳам, тайёр **нратилиб** бўлган асарда ҳам иамоён бўлади. Жамиятда амал қилаётган азмуиига қараб нафосатлн орзупию[1] хусусияти ҳақида фикр юрититп мумкин.

Нафосатли орзу муайян шахсга тааллуқли хусусият бўлнб, шахс маънавий **дунёсинИНГ** аркибий 1;исмидир. Иафосатли орзуии идрок қиладиган ва **ўалаштирадиган** шахс ўзинниг 1ахсий хусуеиятлари билаи уни тўлдиради ва бойитади. Нафосатли орзу шахгнинг ички ьтиқодига айланса. муқкаррар тарзда умииг хатти-ҳаракатларпда, бадиий фаолиятида ифода эпади.

Нафосатлн орзу **вафосатли онг таркибида** мухим ў])ин тутиб, у **нафосатла** онгнинг иссий ва ак.чий томонларини, унипг вжТНМОИЙ-руҳИЙ қатламаларини ўзида иамоён қилади. Еафосатли орзуда нафосатян онг ижтимоий опгииng бошқа такллари, жумладап, сиёсий ва члокий онг шакллари билан бевосита чирмашиб кстади.

Нафосатпв онпшнг яиа бир таркибий цисми нафосатли қарашлар ва назариялар бўлиб, чар аафосатли онгнинг ғоявий соҳасини ташкил этади ва улар габиат, ҳаст. санъат моҳияти ақпдагл фвкр-мулоҳазалар ва ғоялар тизимиии англатади.

Мафкура соҳасига хос бўлган барча белгплар нафосатли каряшларга ҳам тааллуииидир. **[афкуравнвг** барча турлари каби нафосатли қарагплар ҳам тартибга тушган, дафаътан, щдан-ўзи вужудга келмаган. балки жамиятнииг илғор памоендалари амалга отираётган нгли фаолият.чари патижасида ишлаб чиқилгандир. Пафосатли мафкурачилар воқсликнинг афосатли томонлариии, энг одатдаги пафосатли ҳис-т;т1ғу, дид, одамлар кайфнятларини чумлагптириб, коялар ва тушуичалар тизими орқали ифодалаш қобилиятига эга бўлган нгпилардир.

Нафосатли қарашлар. наг^осатли хис-туйкулар ва дидлардап кейинги ўринда туриб, улар)қеликнинг пафосатли то.моналарипи ҳис-туйғу ёрдамида идрсж этшп, уларни

т^тп^Тйчали гглашдап олдин содир бўлади. Нафосат, олижаноблик, фожиали, кулгили, саиъатнинг оҳияти па бурчи маи-алаларини қамраб олган нафосатлн қарашлар ва назариялар нафосатли 1ГНИНГ барча қиемларига таъсир ўтказади. Нафосатли ҳис-туйғулар, дядлар, айниқса, мулар хусусиятв кўп жихатдан нафосатли назарияларга боғлик бўлади.

Нафосатли карашлар ва иазариялар у ёки бу нафосатли ҳодисларга тааллуқли гоялар ва ^ггунчалар, таълимотлар кўринишда намоёи бўлади. Нафосатли пазарияси эс!ч;тик объекти тилайича камраб оладиган тамойилар қарагпла]). тхчпунчалар, қоидалар, ақпдалар. биллмлар тизимидир. Иафосат иа.чарляся чантикқа, тамойшьтшимларга, далил-исботларга, фалсафяЙ услубиетга асооланади.

Нафогатли асосини инсоннинг муайяя талаб ва эҳтиёжлари ташкил этади. Инсоя фаолнятянннг аяа шу талаб ва эҳтиёж табиатя бнлан **бедгиланади,**

Талаб-эҳтиёж мураккаб, кўп киррали ҳодиса. Иясон **1ШГаб-9ҲтвдмклараВйНГ** келиб чдкяпг ва шаклланлшя еабаблари яжтямолй тараютгёт билан узвий **боигавдир. Ижшяоай** таравдиет бллан днеоя талаб-эҳтиежлари уртасидаги алокадорлик кечадягая жараёя булиб у ерда ижтимонй таравдлёт талаб-эҳтиежсиз бўлмаслигн. лекин худди шу таравдиёт туфайли **талаб-езегиёжлар** вужудга келганлягшш иазарда тутпш лозим.

Р^шунос олимлар нафосатли эҳтиёжларни иисои **талаб-ехтиёжлариНИНГ** энг олийся сифатида таърифлаб бер1плнлар. Чудкя **нйфосатлн** эхтиёжларида барча моддяй ва маънавий эҳтиёжлар жамлангандир. Бу дунёда мавжудотларнинг чнг аг^злиси инсон экан, гузалли!?ларни 'пцур англаш ҳам яясо)ппа хосдир.

Шу боис идсон ҳамиша гўзалликка таоша булиб яшайди. Нафоггатли эхтвёж муҳиятя ана шулар билан изоҳланадн.

Нафосатли эхтлёжга ҳар томонлама. кедг нув;тая назардан **ёвдоШВШ** ушшг тор маънода талқин £»тяляшига монелнк қилмайди. Тор маънодаги нафосатлн эхтиёж. у воқелик барча бойликларння нафосатля идрок этиаг ва боҳолаш дхтиёжида, ипсол ўз: **фаолиятннвнг** барча соҳалариии такодшллаштиришга янтилвдшда акг этадн. Нафосатли эхтисж боигқа барча моддий ва маънаеий эҳтиежларга таъснр ўтказиб т}7^ади.

Ривожланган эл,етяк зх^гиёж ҳеч вақт тайёр эцетик қадриятларди фақат ипст>мол цялиш билан **чеклаяиб** қшмай, янгяликларяни яратиш, яжод кялишга **раўбатНИ** вужудга келтирадл.

Нафосатлв фаоЛНЯТШШГ асошй хусуснятларн ҳам нафос'атли **эҳтнёлар** билад белшлэнади. Нафосатля фаолият идсон моаднй ёки маънавий фаолиятшпшг *ўзага,* маў;ш булиб, унинг ба^^ча шакллари иятон к.^-кз^дратя моҳиятшшнг эркям **ифодаси** бўлиб **боргавш** сари **нафоеатли** мазмун касб этаверади. Шундал қилиб. **нафосатли** фаолият **бошца** шаклларнвияг **ъинсОНИЙликь** мезолига айлаиади.

Нафосатли фаолият йисбатая бадняя фаолилтда, яъня сарф атда эиг ътозаъ ҳолда курядадя. Ш^' боис *санъит* нафосатли фаолиятиинг ихтпсосла^дган кўрявюпвдир. Инсон фаолиятинннг агл хусусиятларнни адглаш учун саиф атга мурожаат қилиш ма!{са,дга млтзофнқ келади. чзунки, оаяфат ўз табиатига к^>а ижоднп мацсадга каратялган.

Нафосатли фаолият моддвй яшлаб чиқаришняиг барча со.хала]ишн меҳнат шароитларини ҳам, меҳнат самараларяян ҳам қамраб олади. **Ижтимоий** шарт-гяаровтлар мех>гатнннг наф<н:атли жихатлари ривожланишга хизмат қилади. НоқулаЙ ижтимоий шаронтлар мехлатняяг иафосатли, нжодий табиатлнн мавх этадл.

Ишлаб чиқарлш мулятининг нафосатли жихатларшш вужудга келтнриш, ^ига ьмаънавлй қадриять мақоминя берядг дизайн (тсхника **йафосатшуЯОСЛИГИ)** 1-а онд расм-чнзмалар, моделлар, **безаклар** восгитасида ҳам амалга ошярнладн.

Хозирча **адабиётлар дизайвнянг** я!пона, **ҳаммабоп** яхлит қоидага айланган иллшй гаъряфи яратилма]-ан. Лекин. купчилнк тадкякотчнлар дязайяни бадилй-техчшк фаоллят *туралпр,* деб қарашга мойнлдирлар. Хуллас дизийи **баДНИЙ-технйК** фаолинт муҳнтнни ярэтнщднр.

Лнзайнда мз'ҳандясляк, нлмяй ва бадняй фаолият қоришяқ ҳолда иалюёя **бўладн,** лекин дязайн уларгшнг блрортас-ига **айланиб** қолмая. Дязайн моддний яжлаб чиқарнш мухятини нафосатли қайта қлришга. унн ипсонлинг **маафаатларй** ва лхтиёларига мос келтнряшга хлзхат кллади.

Лнзанн саноатни лойихалаю ва ншлаб чяқаряиюи уюштирнигда нарсалар-чизмалар, раслиар, моделларнинг мақсадга **мувофиқлигани** ва технолошк **фойдалнлнпани** ҳяообга олнш фаолиятининг ажралмас қлсштдяр, Саноатда кеиг лстеългол маҳсулотларидан. яодир ластгоҳлар ва **асбобларНВ** лойҳалаш ва яратндг нщяда тзрли-т^^ан касб эгаларя-мухандислар, технологлар. яшчялар, нктнсодчялар, бошқарувчллар, рухшунослар. соцнолог-ижтямонЙгш-лослар қатдашадялар. Бу эрда ;(изайнчи-мусаяллр-лойяҳа ярату-вчн алоҳида >1ав!>ега эга: *унпвг* зп.чмасига нафосатля кинматга эга бўлган дгаҳсз[г]лотляр ва меҳят куролларшга яратяш бурчи юклангаиднр. Ишлаб чидариш бялан истоъмол, ллглаб чиқарувчи бнлан нетеъмол қилувчн ўрташдаги ўзаро **иунскдабатяараа уйғувлаттвряштвриб** туриш длзайнчишгяг энг муҳим вазифасядяр. **Дазайвчи** блрялчи навбатда ишлаб чяқарнш соҳасида югкоя қадар ястеъмолчя манфаатлари томонида тзради. Иккиичидан, у иггеъмолчи, эхтиёжларлня фаол шакллаятнряб ва уйғ}'илаштяряб бораля. Бу ерда дизаянчинннг эстетнк маланнятя. эстетик дидинянг табиатл ва ма.зм\-н ҳал кялувчн аха.мият касб этизн. Дизайн санъатдан бахра оладп. Санъат билан дияайн >ртасида умумийлик бўлсада, улар эстетик фаолиятнинг икки хил турларндпр. Дизайн санъатдан қандай фарқ қилади? Аёнки, санъат бадиий фаолият у ёки бу кўришшшда фақат ғояларгина эмао, балки нарсалар ишлаб чиқаршп бнлап боғлиқ. Лекнн бу ерда нарсалар ишлаб чпқариш ёрдамчн **(қўпшмча)** вазифани бажарадл. Санъат аввало маънавий бойлнк яратшп тури, онг ва билиш соҳасидир. Бу сакъатнинт туб моҳиятияи ифодалайди.

ДизаГш эса моддий-амалий фаолият турига киради. Днзайн маҳсулотлар санъат асарларидан фарқли равишда вокелнкнинг пнъикосини эмас. балки унинг нафосат қонунларига бнпоан яратилиб, санъат амалиётининг айнан ўзини англатади.

Санъатпинг иафосатли қадрилти малум даражада фойда қадриятларига зиддир, яъни санъат асари моддийликдан кўра купроқ маънавпй эҳтиёжларнл қондиришга қаратилгал бўладп. Дизайп маҳсулотлари-машшшлар, бшюлар кенг истеъмол моллари ва **бошқаларда** соф истеъмол, яъни моддий ф°ЙД[а] хусугияти бўртиб туради. **Махсулотнинг** устетик сифати бирибир унилг лойиҳаиий бурчи қай даражада нфодаланганлигв билан **белгилйнади.**

Бу ерда нарсанинг бурч вазифаси унинг ижтимоий аҳамияти, ипсон эҳтиёжини қондирлш қобилияти билан аниқланади. Шундан қилиб дизайп иаҳсулотшшг пафосатли қиймати упинг мақсадга мувофиқ экаилиги билан изоҳланади. Нарсанинг фойдалилиги ва мақсадга м>ъофиқ чканлиги унинг тор маънодаги вазифа бажариш, лъпи амал қилиши даражасига тушиб қолишидан сақлайди.

Санъат билан длзайн ^ртасидаги фарқ ҳақида гаиирганда, санъат а^ари кайси моддий тизнмига мансублигидаи. қайсп муо^итда вужудга келганлигидан қагъий назар, мустацил қийматга эга эканинп таъқидлаш керак. Дизайн маҳсулоти аса наргалар тизимининг ажралмас қисми бўлиб, ундал ташқарида амал кила олмайди. Унинг **нафосатли** қиймати ҳам муайян нарса;1ар тизимига қанчалик мос келити билан ўлчанади, яъни дизайпчи фаолилтнинг объектини алоҳида олинган машииа эмас, балки барча жиҳозлари. ташқи ва ички безаклари куриниш ва хаказо шаклларп билан **бнргалинда** яхлит олинган машиналар ти.чими ташкил этиши шарт. **Дизайнчи лойиҳалаштирилаётпш** нарсяларпи. улар истеъмол буюмлари еки техник қурилмалар бўлмасип, нимага хизмат қилиш шакли, ранги иа бошқа томонларини 5[!]заро **мувофақлаштираш** лозим бўлади. Бу билан у нарсаларни яратиш ва истеъмол қплиш жараёнида инсон учуп энг қулай шароитларпп таъйшплай олндкган яхлит **нафосатли** молик нарсалар муҳитини вужудга келтиради,

Нафосатли илмий ижодшгнг ҳам нафосатли тонини ташкил қшщди. Лекин, нафолсатли омиллар ижодга таркибан хос бўлиб, унга ёрдамчи омил вазифасшш х^тайди. Жуда кўтг нлмий тадциқотлар ва атоқли олимлар гувоҳлик беришларича, олимиинг салохияти, ижоднй меҳнати натижалари ва самарадорлиги ушшг нафосатли маданияти даража<:ига бевосита боўлиқ экан.

Нафосат маданияти илмий ияланишларининг хамма **боскичларвда** илмий муаммоларнинг кўйилиши. уларнинг ечими. олипган илмий натижаларни баҳолаш жараёнида катта ахамият ка<^б этади. Аксинча. **нафосатдя** ривожланмаганлик, лойқадлик олимшшг лжодий куч-қудратини сўндиради, нлмий-ижодпй жараёиида жуда мухим бўлган шахсий қоиқиш ҳиссидан маҳрзтч этади, ақлий раипақига салбий таъсир ўтказадн. Илм-фан билан бпр томонлама **шугулланиб,** санъатдап лаззатланиш ҳиссини йўқотиб кўйган олимнинг бу

йўқотиш ақлии ва ахлоқий **сифатларнга** салбий таъсир қилган хацида тарихида мисоллар кўп.

Олим **нафосатля** маданиятида илмий фараз алохида ўрин т^тади. Илмий **вафосатлн** хис-т^тгғу билан шу қадар чирмашип кетгаяки. уларни хатто назарий таҳлил жараёлида ҳам бир-биридан фарқлаш анча мудикул. Аслида. плмий фараз мохиятап нафосатли мазмунга эга, члᴦнки **фикрловчв** ипсон хар қапдай фикрловчи машпиадаи уцундир.

Фараз воқсликка ниобатан лркнпдир. демак фараз ва эркинликни бир-бнридан ажратиб бўлмайди. Фараз олимни субъектявлив **балосидан,** котиб қолган қолип-аидозлардан халос қилиш к\-чига яга. **Воқеликнинг** энг мураккаб. ўзгарувчан омнлларга боклиқ бўлган ҳодисаларини билиш ва англаш зару[) бўлганда фаразппнг қудратли кучидан фоЙдаланамиз.

Фараз билан бир каторда (|)аҳм-фаросат тлрали. Фаҳм-<раросат юзаки қараганда тахмин қилиш снфатИДВ кўринсада, аслида ҳақиқатнм кўра олиш, яъни ДаЛНД-Исботгя муҳтож бўлмаган нарсаларпинг объ(;ктив **бокданишвни** англатади, фаҳ-м-фаросат-ҳақиқатни бевосита мушоҳада этишдир.

Фаҳм-фаросатсиз ижодий фаолият, жлтчладал, бадиий ва илмпй фаолият ҳам бўлиши мумкия змаг. **Фахм-фаросат** бэдиий фаолиятда ўта мураккаб ва ривожланган шаклда памоон бўлса, фанда у воқеа ҳодисаларпи ақлий мушохада қилшн би.чан чамбарчас боғланиб кетади. Олямларнинг таҳлнлларлга к\'рй. нлмля фаоляятда **фвҳм-фаросат** фактларни тўплаш, пазарял ва янга тзтпунчадарни шакллаатирпш. эски назариядан яншсига ўтиш, янги коянинг туғилиш, ь-ешшгп илмий ижод учун йўл очиш, сш-ш ички эътшўодига асосланган янги лазариллпнг ҳақиқатлигини синаб кўрллтда чуҳим аҳамият касб этади.

Фаҳм-фаросат ўзидан узи вужудга келмайди. У илмий фаолият **соҳибидая** барча билими ва ҳиссий кобвлиятипя. аввял эряшган **Таяфибасинн** ишга солишгш тақозо этэди. Бошқача киляб айтганда, **фаҳм-фаросат** аслцда эхтиростиз, илҳомсиз вужудга келяши. бинобарпн эҳтирооларсяз ҳеч калдай буток нарсалар яратиши ва мавжуд бўлишв ҳам мумкин эмас.',

Фараз, фахм-фаросат. эҳтирос-илҳом пафосатли **тавсифга** эга бўлиб, улар энг «тоза» ва ривожланган кўринишда салфатга тааллуцлидир. Айни вақтда улар ижодий фаолиятининг зар\р қисмларя сифатида фанда ўз ифодасиня тоиади. Улор фангга алоҳида-алоҳида тарзда эмас, балки биргаликда, аннқ тпзлм воситасида ггкачади.

Илмий ижод жараенида ҳис-туйг\ᴦ. шодлик, беғараз коницишга янтялиш каби эстетик омнлляр мтаи.м ахамнят касб этадп. ИлмяЙ ижоднинг нафосатли мазлпии қувонч, шодлик, цоникиш ҳиспши қондпришга эшс, балки илмяй язланншлар натияхалари ва уларга оряшиш усулляряда **Нфодаланадн.** Донлшманд олимлар илмий изланишларлинг барча босқнчларида нафосатлл ҳис-т\т1Ғ)'лар улкан аҳамяятга моликлигиии таъкедлагаилар.

А<:римизнинг бунж олимл .Ллберт Эйнштейл илмий ижоднилг бутун **жараёнв** эстетяк Р)^ билан с^торилган, *бугунгя* фан олимдан «яждкор сифатлари»нн талаб қилади, деб **бежиз** таъкндламагаи эди. «Ижодкор сифатлари» қаторида **тафанкурнияг** гайри таблл́й (парадокс) лиги мухим ўрлн тутади. **РайрятабияЙлнк** доимо бадинй **тафаккуряннг** белгиси булган, қадимги афсопалар ана шу **гайритабиийяин** мазмудги бллал бонитилган эди.

Нафосашв ҳнс'-туй*'у >ᴦ екн бу илмий назарияннннг (гарчи у ҳалн амалиёт та/крибасяда тасдиқланмаган ва олдннги назариялардан **зарурнЙ,** ўз-ўзидан келяб чиқмаган бўлмаса ҳам) тўғриллшни бллдлрукчи илк мезон белгиси буллшн мумкян, Ала шу назария **хушбичам,** к>ркам, такомил булса, олимда унипг туғри, хакиқий эканлигига ишонч ҳосил бўлади.

Бу ерда илмий к)рилмаларнииг тузилилш иутиммаллигя мухям ўрил тутади. Буюк олимларлинг кўтгчилиги илмия асарлариинг илмнй киймати мезонили *қурилш* тузилншянинг, этуклиглда, яхллтлштгда кхрганлар. Олим ижодига санъатпинг ижодига самарали таъслри ҳацида Н. Бор шундай деган: саяъат бнзга тизимли таҳлил кучи этмайдиган ҳамоҳалгликлар тўрригпда эачатиб э^радн. Шуня айтиш мумкинки. адабий, тасвирий, мусиқавий санъат турларинпнг ифода усули коят язчилдир. Бу изчилдвр илмиЙ ахборотларга хос бўлган анпқ **таърнфлардаа** тўла воз кечиб, кўпроқ фарлз таилига эрк берГВИ маъқул.

Энг яхши санъат ас:арлари ВЛМ-фав киишсида **хаёл-фараз** вужудга келтиради ва яхлит, нафосат ҳис-туйп'шни уйпчшаштирадл, ғайритабиил тафаккур қилшл қобилиятннл оширадл, эркнн дунёқарацг бахш этадв, юксак мулокот мадалиятлни шакллантирадн. хознргн фан равнаци \"ч^'л муҳим аҳамият касб эхтадиган қобялият-имколиятларини сафарбар қилишга унданди.

АСОСИЙ ЭСТ£ТИК КАТЕГОРИЯЛАР (Т>ГШУНЧАЛАР)

Эстетика яъни, **вафосатшувосянк** фанл ўзининг бол ва мураккаб кателэркялар тлзимяни ишлаб чякди, Булар г)ˈзалллк, улугворлпк, **шшшшоблдас, фожшЮЯЙШК,** кулгилнликдир. Категориялар ижтл.чояй борллқ, инсол ҳаетл ггохаларишглг хар бирлда— ишлаб чиқариш, меҳлат ва ижтимояй-сиёсин фаолиятда, табиатга муносабатда, маданият, тлрмуш ва ҳоказоларда оламни эстетик ўзлалтфишшшг ўзига хос **кўрИНйШИДИр.**

Гўзад нарса бизая ҳамиша занқлалтяради, ёрқин хлот\т1ьулар уйтотади, кайфиятлмизни чоғ қиладл. „Гўзаллик кишида хосил қнладигая ҳис, деб ёзгап эди

Н.Г.Чернишевскпй, -- эркил қувонч. сйвган кишимвз ёнидшзда бўлгалда қалбимлзни қаядай к\"вонч билан **тўлдврш,** худди шундай чексяз қувопч туитусидан пборатдлр. Биз гўзалликнл севамиз, уня кўриб қувонимиз. севган кишимизнн курнб қандай х\7>еацд бўлсак, уии кўрнб ол-ндал хурсанд бўламнзъ.

Шундай қилиб, гўˈзаллик т>рли хил кўриняш ва шаклларда, воқеа-ҳодисаларда намоён бўлади, шу туфайлн улга фақат бир хилда таърлф берлш қийио. Табиатдага. жамлятдаги, клшннллг ижодий фаолиятидаги. одамлартшг бнр-бирига б\'лган муногабатларидаги жамнки **юкобвй** воқеаларни, кувонч. хис-туйл- пайдо қилувчн, куч-қувват берувчя, канфилтпи кўтар)-вчи барча омилларни биз -- |ўзаллик д*;б аташимиз мумкян.

Ал-Хоразмий, **Форобнй,** Беруиил, Абу Али ибн Сино. Леоиардо ла Винчи, Шекспир, Галнлей каби улуғ инсоилар фацат санъат дурдоналариии яратгаи б\ток истеъдод соҳнблари эмас, балки ***ўзаяраяивг*** илмлар сохасндагп камолотларп. били.ч ва қлзиқишларишшг чекснзлпгн. кеигллгл бплан ҳам етук синмолар здн. Зўр ғалрат Ба шнжоатга эга бўлган бу Мазкур риеолада улугворликнинг пнсон рх-ҳпга қаидай таъгир **ўтказиши** мумкинлиги масаласига катта эътибор бернлган. Рпгола муаллифи улугворликпи нутц |ўзаллиги билан боғланиб кетган одатдап ташқарн фнкрлар ва эхтнрослар сифатида тушуниб, у инсон ҳис-туйғуларига таъсир этувчи. уни қувопч ва хайратга солувчи куч. деб уқтиради.

ХУП аср инглиз олими Э.Берк астетик қарашларида улуғворликнинг гўзаллик сингари объсктга боғлиқлиги таъкидланади. Унинг фикрича. улугворлик **туйгусишнт манбаи** даҳшат ёки ҳайратомуз туйгулар қўзғатадиган барча нарсалар. вокеа-хрдисалардир.

Бёрк улуғворликнинг ингон руҳига таьсир кучи хақида гапириб, уни иисонга ҳис-туйғули таъсир ўтказшп гпакллари ичида энг кучлиси бўлган қониқмэслик тушуси билан ботлайди.

Ьошқа инглш эстстик тадқиқотчиси Г.Хоум улуғворлик ва гўзаллик мутаносиблиги масалаларида Бсркка қарама-карши мавцеда туради. Ушшг фикрича. улугворлик **гўзалликдан** фақат ўзишшг кўлами билан фарқ қилади ва ижобий ҳис-Т^Йғулар уйкотади. И.Кант ижодида улукворлик назарияси янада рипожлантирилди. У улуғво])лик!;а лететиканинг бошқа тчтиунчалари тизими доирасида қараб, гўзаллик ва улугворлик барча ўхшашликлари ҳамда фарқлари билан бир бутун умумийликка эга экашши асоелаб берди. Унинг фикрича, пˈзаллик ҳам, улутворлик хам қўпол, шф «ройда маъиосидаги манфаатдан ҳоли бўлиб, ҳамма учун умумий аҳамиятли» мақсадга мувофиклик ва зарурлик тасаввурларини ўзида мужассамлапггирга нд и р.

Кант улутворлпк тўтрисидаги **фикр-мулоҳазалар** тахлилига алоқида эътиборни қаратади. Гўзаллик ва улуғпор-ч ик ҳақидаги фикр-мулохазаларни киёсий тахлил этиб. у шуни таъкидлайдики, гўзаллик ҳақидаги фикр-мулоҳа.ча-'1арга пиобатан улуғворлик ҳакидага фикр-мулоҳазаларда у^тумий кслишув даражаси анча юкоридир.

Кантга қарама-қарши ўларoқ Ҳегел улурворликни, бопгқа барча эстетик муаммолар қаторида. асосаи ашъат асарлари ааминида мутггоҳада этади. Ушшг фикрича, улуғворлик санъатнинг астетик хусусияти билан кўпроқ богланган. Шу бош; улугворликнннг энг ёрқин ифодаси — бу диний ва и.юхий санъатдир.

Чсрнишевскийиинг карашларпга кўра, улуғворлик табиий ҳодисаларга ҳам хос эстетик тушунчадир. Масалан: оддий шамолдап бир печа км марта кучли бўлган бўрон улуғвордир, пасткаш хисоб-китоб »а интилишлардяи юя];арра ггучли бўлган севги улуғвордир.

УлурворЛИК (-ифатига эга бўлган нарсалардан лаззатланиш ўша нарсаларнинг еифатига боғлиқ бўлмай, балки улардан лаззатлаиаётгаи иисонннг **тарбиясигя** ҳам боғливдир.

Қаҳрамонликда улугворликка хос астетик ва ахлоқий сифат тўла намоён бўлади. Халқ фидоинлари. элу юрт жонкуярларинипг қиёфалари бир вацтнинг ўзида ҳам улуғворликни, ҳам мардоналнкки намоёп қилади.

Каҳрамонлик том маънода одатдан ташқари носб, нодир, кам учрайдигап ходиса бўлиб •птолади. Лекин у кундалик ҳаётда оддий шароитда эпг содда. хамма амал қиладиган ахлоқий коида-чар доирасида ҳам содир бўлипи мумкинлигининг ўзи улуғвор аҳамият касб этади.

Алишер Навоий наздида™ қаҳрамонлпк, мардлик, улуғворлик халол меҳнатда. яхпги ахлоқий акидаларга доимий тарзда амал қилишда ўз **нфодаснИИ** топади.

Улугворлии санъатда ҳар томонлама ифодаланади, чуики у санъатпинг барча кўринишлари л^ч^и асосий мавзудир. Шубҳасиз. сан1>атминг турли шаклларида улугворлик хилма-хил тасвирланади. кахрамоплпк достонлари, лирик достонлар, қахрамонлик фожиаси, қахрамонлик мусиқа асарлари. меъморчплик каби санъат асарлари улукворлик мавзуини бадиий ўзлашгириш жараёнида нужудга келгапдир.

Демак, турли эстетик ҳодисалар бир вақгпинг ўзида жамиятда мавжуд бўлади ва бу хилма-хиллик инсопнинг руҳий ҳолатига таᴦьсир кўрсатади, ҳамдаунинг маънавий. руҳий камологи кўрсаткичи бўлиб бораверади.

Муносабат фалсафий тушунча мач.носида ў.чаро ҳаракат ва ўзаро таъсир демакдир. Лекип ижтимоий ҳаёт жабҳасида памоёи бўладиган ҳар қандай ўзаро харакат, ўзаро таъсир **муносабатни** англатавермайдн. Ингоний муиосабат-субьект ва объект ўртасидаги узаро харакат бўлиб, у йўналгаилик млхиятга эга бўлади. Шу маънода воқедикка иафосатли мупосабат субъскт билан объект ўртасидаги ўзаро ҳаракатнинг ва ўзаро таъсирининг махсус туриднр,

Нафосатли объект нима? Аслини олганда. нафосатлл бўлмаган нарсиларнинг ўзи йўқ. Муайян шарт-шароитда хар қандай нарса, вокеа-ходиса нафосатли табиатга эга бўлиб. пафосатли муносабат ва нафосатли бахо объсжтига айлапиб қилиши мл^шин. Лекин улар маълум талабаларга жавоб беришлари керак: бирннчидан. аниқ ҳис-туйғу, сезги-идрок қобилияти ва имкониятига эга бўлиши; иккипчндан, у ёки бу воқеа-ходиса инсопий алоқалар ва муносабатларга киришнб, ижтнмоиГг аҳамият касб этиши керак. Шундагина муайян воқеа-ҳодиса пафооатли муносабат объектига алланади, нъни у ўз кадрини топади. У ёки бу воқеа-ҳодиса одамларга хизмат килиб, муайян ижтимоий бурчпи адо этиш тушунчасини топиш қадрият атамаси билан изоҳлаймиз. Баҳолаш эса воқеа-ходисаларшшг қадрини ёки ижтимоий аҳамиятини англашнинг махсус шаклидир. Иисоппинг воқеликка нафосатли муиосабати аслида воқсаликка бахр **беришшшг** алоҳида тури, в<н^еа-ходисаларни иафосатли қадрлаш усулидир.

Борлиқдаги воцеа-ҳодисаларнинг бирлиги ва хилма-хиллиги, мувофиқлиги, ҳамохапглиги каби туб хсн:<:алари нафосатли объект асосидир. Воқеа-ҳодисалар, нарсалар фақат инсоний манфаатлар доирасига **кириб** олгандан кейингина ўзининг нафосатли аҳамиятига эга бўлади.

Нафосатли объ<жтниш зарур томони, нафосатли муносабат **субъектидир.** Пафосатли субъект-ўз таркибида жамиятпинг зарур бўлакларини бириктирган, турли соҳаларда моддий-маъпавий фаол иш олиб бораДИган ижтимоий гуруҳлар ҳамда айрим шахслардан иборат жуда мураккаб ижтимоий хосиладир.

Нафоеатли муносабат-субъект билан объент ўртасидагн ўзига хос алоқалир турли билан **тавсвфланади. ГўзаллИКНИ** идрок этнш жараёиида тодир бўладиган ўзаро ҳаракатлар нафосатли муногабат заминидир. **Рухшунослик** кўрсашб берганлта кўра. эстстик идрок этишининг хусусияти идрок этилаётган нарсаларнипг шакли билан изоҳланади. Нафосатли муносабатнинг натижаси нафосатли баҳолаш моҳияти, **варса-буюмлар Вфодалавади.** Масалап, курси ёки хонтахтапи нафосатли баҳолашпинг шакли бўлган материал. уни қайта ишлаш, тараф са қисмлари мутапосиблигипи уиинг амалий ўрпи. яъпи иимага **мўлжалланганлигига** қиёс қилишдир. Овкатга нафосатли уиипг шакл ва мазмуии мутаносиблигида ўз ифодасини топади. Еки инсонга шфосатли муносабатда бўлиш ҳам »гасон шахси маъгнавий мазмунининг инсон хатти-ҳаракатлари ва хулқ-атсори шаклига **мутаносибливда ифодалаяади.**

Нафосатли муногабатда ҳис-хаяжоплар махсус ўрин эгалайди. Ҳис-хаяжон эстетик муиосабатииng барча поғоналарида амал **қялиб,** лаззатланиш, ҳаяжои хрлати билан якуплапади. Нафосатли лаззат **мураккаб** рухий ҳолат бўлиб. ўзида бутуи бир ҳаяжоплар

туркумипи, фараз қилишпи, хилма-хил таассурот ва тасавурларни бирлаштиради. Нафосатли **муносвбат** ҳалжоплар билан бирга ўз ичига аклий жиҳатларни хам қамраб олади. Бунда нафақат нафосатли **муносабат** объекти, балки нафосатли туйкулар »а кечипмалар ҳам таҳлил ва фикр - мулоҳаза мавзуига айланади.

Нафосатли англагп **объектив** дунсга нисбатан бўлгам инсон муносабатипипг субъектив •шмоннднр. >" ижтимонй опг такшларидан бнри-сифатида аҳлоқий онг. ҳуқукий онг, диний онг. фалсафи!! онг - каби ижтимоип ходш:а.'1ар билан бир қаторда туради. Ижтимоий ҳаст ижтимоий оиг барча шаклларининг умумий пойдеворидир.

Нафосат-маъиавий-рухий хрдисалар мажмуи бўлиб, улар шктимоий хаёт заминида вужудга келадиган нафосатли ҳис, дид, фикр, орзу, қараш. назария тизимини англатади. Нафосатли онг нжтимоии ҳаёт ламинида унинг билан мутаносиб тар.^да **ўзгарнб,** ривожланиб, такомиллашиб боради.

Нафосатлн англаш жамият ҳаётида гзруҳий манфаатлар ифодаси тарзида ҳам намоён бўлади. Лекин бу хрл жамиятнннг турли соҳаларида турлича. масалан, мафкура гоҳасида нафосатлн қарашлар. орзу-умидга муносабатларда ўзига хос акс этади. Руҳий-маънавий сохаларда эса гурухий мапфаатларга нисбатан анча мустақил тарзда намоёи бўлади. Бу ҳол ҳар бпр якка одамнинг аиик хис ва дид эгаси сифатида намоён бўладиган ижтимоий ва биологик хусуспятлари билаи боРЛИКДКр. Гурухий манфаатларда ҳис-т\т1р\ᴦ ҳам сезилиб туради, лекин асосан у ма<)журанинг қисмлари эстетик орзулар, қарашлар. назариялар таъсирн кучига қараб **белгиланади.**

Нафосатли онгнинг нисбий мустақиллиги кўршшшларпдан **бири-ворисийликднр.** Ч\ики янги нафосатли қарашлар, гоялар, назаримлар бўш ерда вужуд1ъа келмайди. Улар жамиятшшг олдинги нафосатли ва бадиий равнақи натижасида жамланган хлсси ва ақлий ҳосилалар, билимлар заҳирасипинг давоми гифатида амал қиладилар. Ворисийлик нафосатли оигиинг барча кафосаТЛВ қарашлар па назариялари]ⁿа, иафосатли дид ва ҳнс буғипларига

тааллуклндир-

Нафосатли англаш ёхуд онги жтимоий ҳаёт инъикоси бўлиб, ягамият ҳаётида муҳим ўрин тутади, унга ҳар томонлама таъсир ўтказади. Жамият тараққиётида бирор жабха, нарса, зарра йўқки, улар нафосатли днд, орзу қарашлардан четда қол!'ан бўлсин. Нафосатли онг моддий ишлаб чнқариш ва маънавий бойлик яратишдан озиқ олнбпша қолмай. Аиничоғда уларга жумладан. сиёсат, ахлоқ-одоб, дин, фалсафа, фан соҳаларига ҳам бсвосита таъсир ўтказади.

Нафосатли апглаш нжтимоий онпшнг мах<жᴾ шакли Шфатида нафосатли фаолият билан узвий ботлиц бўлиб, нафосатлп фаолият жараёнида шаклланади ва қарор топади. Нафосатли онг аслида нафосатли фаолият маҳсулндир.

Нафосатли опг бадиий опг билан чамбарчас: боғлиқ. Улар бир-бирига яқин тушунчалар бўлсада, айпан бир маънони англатмайди. Нафосатли онг воқеликни бугун борлиғича идрок этиб, қайта ишлаш жараёпида вужудга келса, бадшш онг санъатни яратиш ва идрок этиш жараёнида намоён бўлади. Бадиий онг бадиий асарлар тизимида ифодаланса. пафосатли онгнинг акс этиш кўлами анча кенг булиб, у одамларшшг мехнат фаолиятида, унинг натижаларида, моддий ва маънавий қадриятларда ўз ифодасини топади.

Пафосатли онгпинг ижтимоий онг шакли сифатидаги **кўринипшдав** нкка одам пафосатли онги куриниши фарк циладп. Якка одам нафосатли онги-аниқ бир шахс онги, маънавий дунёсишшг бир цисми бўлиб, кенг маънода у хам ижтимоий мазмун касб этади, яъни ижтимоий ҳаёт жараёнида шаклланиб, ривожланиб, жамият махсулига айлаиади.

Нафосатли онг билан якка одам нафосатли опги ўз субъектяарига эгалик жиҳатидаи ҳам фарқланадилар. Ижтнмонй табақалар. катламалар, глтуҳлар, миллатлар, элатлар, халқлар нафогатлн онг субъекти сифатида намоёи бўлса нкка одам, нафосатли онгнинг субъектв -- муайян бир шаходир.

Нафосатли онг ва якка одам нафосатли онги ўз мазмуни жихатидан ҳам фарқланади. Жамият иафосатли опги ижтимоий ҳаётдаги Вафосатни тўла қамраб олади. Якиа одам нафосатли оиги эса фақат бичта шахс маъпавий дунёсидаги нафосатли соҳани ўз ичига олаци. Якка шахс еафосатли онги ижтимоий нафосатли таркибида ҳаракат қилади. яъпи у билан ички бокликликка зга бўлади. Уларни бир-биридан фацат илмий-назарий таҳлял қилиш орқали айрим ҳолда олиб кў()иш мумкии.

Таянч т^тпличалар

Нафосатлн муносабат, нафосатли онг. Нафосат туйпги. На<рнс дид, Бадиий дид, Нафосатли фаолият. Нафосатли қараш, Нафосатли на:зариялар.

Такрорлаш учун саволлар

I . Воқелик пафосатли муносабат нима?
2. Нафосатнинг тузилиши ва унинг намоён бўлиш хусусиятлари?
3. Нафосатнинг таркибий цисмлари нималардан иборат?
4. Нафосат ва а.малий фаолият нима?

Адабиётлар

1. Каримов И.А- «Жамиятимиз мафкураси халкни-халқ, миллатни-миллат қилишига хнзмат этсин: Т., Узбекистое-1998Йял.
2. Аристотел. По этике. Т., 1980 йил
3. Махмудов Т. Гўзаллик ва ҳаст. Т., 1977 йил.
4. Умаров Э. Эстетика. Т., ^збекистон 1995 пил.
5. Иўлдошев С.А. Аниқ фалсафа. Т., 1 999 йил.
6. Комилов II. Тафаккур карвонлар. Т., «Маънавият» 1999.

3-Мавзу: Санъат ва унинг эстетик мохияти.

Режа:

1. Санъатнинг келиб чикиши ва тараккиёти.
2. Санат ижтимоий онг шакллари билан узаро алокаси ва узаро таъсири. (Санъат ва ахлок, санъат ва дин, санъат ва сиёсат.)
3. Санъат турлари ва уларнинг узаро алокадорлиги ва нисбий мустакиллиги.

Санъат бу - воқеликни бадиий тимсоллар воситаси билан ижтимоий акс эттириш, ишни кўзини билиш ва маҳорит кўрсатиш жараёнидир. Ҳар кандай ишнинг ўзи ва у талаб қиладиган маҳорат даражаси маъноларда қўлланилади.

Санъат бу — инсон акл идроки меҳнати билан вужудга келган, ижод қилинган нарсалар. Санъат инсон фаолиятининг ижодкорлик турини англатиб, хар бир санъат асарида шахснинг ўзига ҳос истеъдоди номоён бўлади. Санъат объекти бўлиб бутун ижтимоий ҳаёт ўзининг ҳилма ҳил кўринишлари билан майдонга чиқади, унда кишиларнинг юриш туриши марказий ўрин тутади.

Санъат жуда қадим замонлардан, меҳнат тараққиёти натижасида номоён бўлади. Меҳнат жараёнида инсон тафаккури камол топди, гўзаллик қулайлик ва фойдалийлик тушунчалари кенгайди. Синфий жамият вужудгша келиши билан эжса ижтимоий тараккиётда катта ўзгаришлар содир бўлди: ақлий меҳнат жисмоний меҳнатдан ажралиб чиқа бошлади. Бу эса фан ва санъат ривожида муҳим аҳамият касб этади. Профессионал санъат ва санъаткорлар шу даврда пайдо бўлда. Санъат эса ўзининг специфик қусусиятини, синфийлигини номоён этиб, хукумрон синфининг идиалогиясини тарғиб этувчи кучли ғоявий куролга айланди лекин шунга қарамай омма орасида етишиб чиққан истеъдодли ижодкорлар меҳнаткаш ҳалқ оммасиниг орзу истаклари, уларнинг гўзаллик ва ҳуджбинлик, олийжаноблик ва инсонпарварлик ҳақидаги тушукнчаларни ифода этувчи асарлар яратди. Ҳалқнинг турмуши хулқ ва одатлари, ютук ва мағлубиятлари уларнинг асарларида ўз ифодасини топди. Ҳар бир даврда мавжуд бўлган анашундай санъат ҳаёт гўзалликларини тасвирлаб, одамларда юксак қислат ва фазилатларини камол топтирди, уларни тенглик, озодлик биродарлик, ёрқин келажакка интилиш йўлидаги курашга даъват этди.

Санъат тарихий тараккиёт жараёнида хамиша ижтимоий эхтиёжларни қондириб келган. Санъат ижтимоий ҳаётнинг мураккаб, рангоранг

муносабатлари билан алоқадор бўлиб, у бир вақтнинг ўзида ҳам мехнатнинг алоҳида тури, ҳам ижтимоий ишлаб чиқаришнинг маҳсус соҳаси, ижтимоий онгнинг бир шакли, ўзига ҳос билим соҳаси, ижодий фаолиятнинг бир кўриниши сифатида амал қилинади.

Санъат биринчи навбатда ижтимоий онг шаклидир, унинг бошка барча тавсифлари анашу сифатидан келиб чикади ва шу таҳлилга асосланади.

Санъат ижтимоиЙ туркум жараёнлари билан боғлиқ. Буни кадимги одамларнинг моддий ва маънавий бойликлар яратишда яни ўзларига маъқул, ўзларига ҳуш келадиган нарсалар яратишга бўлган иштиёкларида яққол кўзга ташланади. Ижтимоий турмуш санъатнинг ривожланишига бевосита таьсир ўткиза борди, кейинчалик эса ижтимоий тузилмалар фалсафий диний сиёсий қарашлар, аҳлоқий коидалар, маънавий қадирятлар оркали хам таъсир ўтказиб борди. Санъат ижтимоий ҳаётнинг мустакил бир соҳаси бўлиб ўзига ҳос қонуниятлари, вазифаларита кўра у алоҳида жамият бирлигини ифодалайди. Санат жамиятнинг барча томонларига таъсир ўтказади, ижтимоий онгнинг барча шакллари билан алоқага киришади, ҳаётнинг турли жабҳаларида одамлар фаолият олиб боришларини рағбатлантиради.

Санъат билан ижтимоий ҳаётни боғлаб турадиган жуда кўп воситачи ҳалқалар мавжуд ҳар қандай бадиий ҳодиса -- муайян асар, услубий йўналиш бўлсин, улар вужудга келиши ва ривожланишида диний, аҳлоқий амалларнинг таъсир кучи даражаси билан белгиланади, баҳоланади, ўлчанади.

Санатнинг тараққиёти ёки таназзули, унинг у ёки бу тури кўринишининг ерқин ифода топиши аник ижтимоий муносабатлар табиатига, муайян гуруҳий кучлар нисбатига, мафкуравий ҳаёт ҳусусиятларига, жамиятда шаҳс эгаллаб турган мақомига боғлиқдир.

Санъатнинг жамият ҳаётида нисбий мустакил амал қилиши ворисийлик конуниятининг номоён булиши билан боглиқ. Ворисийлик фақат санъатга ҳос бўлган ҳодиса эмас. Ў ижтимоий онгнинг ҳамма шакилларига тааъллуқлидир. ВорисиЙлик жамият моддий асоси билан боғлиқ бўлган сиёсий ва хукуқий онг соҳаларида кўпроқ номоён бўлади.

Санъат бадиий асар йиғиндиси бўлиб, уларда воқеани бадиий инкор этиш - бадиий услуб , бадиий усул эса бадиий ижодий конунлар асосида рўй беради. Усул тушунчаси услуб тушунчасидан анча олдин пайдо бўлган. Бадиий услуб мазмуни билан таркибий бирликка эга ҳамда муайян шакл қисмлар бирлиги ва нисбий мўтадиллигини тақозо этади услуб тушунчаси шакл ва мазмун ички боғликлиги билан ҳам изохланади. Услуб шакл ва мазмун орқали номоён бўлар экан, у бирор ижод усулини танлаб олади. Бадиий услуб ижод усулидан мустасно тарзида амал килолмаганидек, ижод усули ҳам бадиий услубсиз ифода топа олмайди.

Иясод усули - вокейликни бадиий баҳолаш ва умумлаштириш қоидалари, бадиий услуб эса шакл яратиш қоидалари йигиндиси бўлиб, бадиий усуб моҳиятини англаш учун ижодий усул ҳусусиятларини тушуниб олиш зарурати пайдо бўлади. Ташқи ва ички нафосат ҳамоҳанглиги, меер

туйғусининг беҳатолиги, яҳлитликнинг тугаллиги каби бадиий усулнинг туб белгилари ҳисобланади.

Услуб мустақил мақомга эга бўлсада, муайян ижодий усулдан келиб чиқади. Битта усул бир неча усуллар орқали ифода топади. Навоий, Машраб, Қодирий, Ойбек, Чўлпон, Абдулла Орипов, Эркин Воҳидов кабилар ҳилма ҳил бадиий услуб соҳиблари асарлари.

Бадиий услуб тушунчаси бирон бадиий асарга, айрим бир ижодкор ижодига у ёки бу жанрига нисбатан қўлланилиши мумкин.

Бадиий услубнинг асосий шакли сифатида якка услуб ва муаллф услуби кўпроқ ўрин эгаллаб бормо.

«Якка услуб» «*Умумий услуб»* дан ажралмаган ҳолда номоён бўлади. У ёки бу умумий услуб - жанр ҳусусиятларига хос белгиларни энг истедодли санъаткорлар ижодларини таҳлил қилиш жараёнида кўриш мумкин. *«Якка услуб»* да бадиий тил, оҳанг, вазн, бадиий тузилма ва оҳанг бирлиги билан белгиланади. Санъаткор бадиий услуби томошабин, ўкувчи, эшитувчи мустақил фикрлашга Йўналтириш, унда бетакрор завк шавқ уйғотишдир. Муаллиф фикри равшан, равон ифодаланса услуб ҳам сайкал топиб боради.

БадииЙ усул тушунчаси кенг маънода ижод йўллари ва воситалари тизимини англатади. Баджиий усул санъаткор вокейликни ифодалий тасвир воситалари ёрдамида умумлаштирилишн, баҳолаши жараёнида асосланадиган ғоявий - эстетик коидалари мажмуидир.

Бадиий усул тарихий мазмунга эга бўлиб, санъат турларининг бадиий ижод йўналишлари билан боғлиқдир.

«Бадиий усул» ва «Бадиий ижод йўналигилари» тушунчалари бир - бирига шу қадар яқинки, баъзан уларнинг чегаралари кўзга ташланмайди. Санъат тарихида классицизм, романтизим, танқидий реализм, янги реализм каби бадиий йўналишлари айни вақтда ҳудди шундай бадиий усул турлари мавжуд бўлишини тақозо этади.

Романтизим ижодий усул - йўналиши Франсиа инкилобидан кейин ижтимоий сиёсий ва маънавий хаётда содир бўлган туб узгаришлардан сўнг вужудга келди. Романтизим мохиятини Буржуа вокелиги юзага келтирган ярамас, ғайриинсоний ақидаларни рад қилиб, унинг ўрнига инсон қадр қимматини ўрнатиш ташкилэтади.

XIX -- XX аср биринчи яримида бадиий ижоднинг танқидий реализм усул -йўналиши санъат турларининг деярли барча жабҳаларида кенг ва теран номоён биўлди. Мазкур усул йўналишнинг карор топиши жараёни мураккаб ва зиддиятли тарзда содир бўлди, унинг давомида аввлги санъат соҳиблари етиша олмаган эстетик воситалар янгича сайкал топди.

Эстетик орзу билан ҳаёт ҳақиқатининг монанд келиши реализмнинг барча шаклларига ҳосдир. Реалист санъаткорлар ўз эстетик орзуларини ҳаёт

ҳакиқати орқали карор топтирадилар, улар ижодида нафосат ва қақиқат бир - бири билан ковушиб кетади.
Санъат турлари санъатга ҳос бўлган умумий белгиларга эга бўлган ҳолда уларнинг ҳар бири: адабиёт, меъморчилик, мусика, тасвирий санъат ва шу кабилар ўзига ҳос кўринишда номоён бўлади.
Санъат турлари ўз тасвирий — ифодали воситалари тизимига эга. Адабиётда сўз; тасвирий санатда - ранг, ёруғлик, чизиқ, нур - соя ; мусикада -оҳанг, маком, вазн ; хайкалтарошликда ҳажм, ўлчам ; меъморчиликда -мутаносиблик тизимнга амап қилинади.
Санъат турлари бир - бирининг ўрнини боса олмайди : уларнинг ҳар бири мустақил ўзига нодир ва бетакрор бўлиб, воқеликнинг бир томонини акс эттиради.
Бадиий ижод турларини ҳилма ҳиллиги, улар ўртасидаги умумийлик ва хусусийлик уларни туркуслаш заруриятини туғдиради - - туркумлаш санъат қонуниятларини билишнинг ва уни ўрганишнинг муҳим воситаси бўлиб ҳизмат клади. Санъатни ҳозир фазоли, вактлти, фазоли — вақтли кўринишлари бўлиб ўрганиш таомилга кирган. Фазоли кўринишларга - тасвирий санъат, ҳайкалтарошлик, чизикли расм, амалиЙ санъат ва меъморчилик; Вақтли кўринишларга - бадиий адабиёт ва мусика; Фазоли - вактли кўринишларга - театр, кино «ойнаи жаҳон» киради. Санъат ҳодисаларининг аниқ туйғули киёфасини акс эттириши ёки акс эттирмаслигига караб тасвирли ва тасвирли бўлмаган кўринишларга ҳам эгадир. Тасвирли санъат ва ҳайкалторошликда хаёт манзаралари вокеликнинг ҳис туйғули қиёфасини яратиш орқали номоён бўлса, адабиёт ва мусикада ҳаёт манзаралари фикрлар ва туйгулар окимини умумлаштириш асосида акс эттирилади.
Санъат турлари идрок этиш жиҳатидан ҳам ҳар ҳил кўринишларга бўлинади, улар кўз билан кўриладиган асар бўлиб, томошали санат турлари деб аталади. Уларга тасвирий санъат ҳайкалтарошлик меъморчилик бадиий фото асарлари киради. Тиарт санъати ҳам томошали, ҳам эшитиладиган санъат туридир.
Фойдаланиладиган *адабиётлар* ***рўйҳати:***
1. И. А. Каримов. Истиклол ва маънавият. Т. 1994 йил.
2. И. А. Каримов. Донишманд халкимизнинг мустахкам иродасига ишонаман. «Фидокор» газетаси 2000 йил 8- июнь.
3. Гегел Эстетика в 4-х томах,том -1, Москва 1968.
4. Гулига А. Принципи эстетики. Москва . «Политиздат» 1987г.
5. Эстетик тарбия асослари. Т 1988 йил.
6. «Эстетика» Эркин Умаров Тошкент Ўзбекистон наширёти 1995.
7. «Эстетика» Сиддикова.
8. Т. Махмудов. Эстетика и духовное ценности. Т 1993 г.
9. А. Авлоний . Талланган асарлар. 2-китоб Т. 1998 йил.
10. Т. Махмудов . Гузаллик ва хаёт. Т. 1997 йил.
Таянч тушунчалар

Ижодкорлик ,истеъдод, тасвирий санат - ранг, ёруғлик, чизиқ, нур — соя , мусиқада - оҳанг, мақом, вазн , ҳайкалтарошликда - ҳажм, ўлчам , меъморчиликда - мутаносиблик .

Назорат учун саволлар.

1. Санъат тарихий тараккиёт
2. Ижтимоий турмушнинг санъатнинг ривожланишига бевосита таьсир.
3. Санъатнинг турлари.
4. Бадиий ижод турларини .
5. Санъатнинг жамият ҳаётидаги урни.

4 - Мавзу:

БАДИИЙ АСАРНИ ЭСТЕТИК ИДРОК ҚИЛИШ ВЛ ЭСТЕТИК ТАРБИЯ

Режа:

1. Бадиий асарни эстетик идрок этиш хусусияти
2. Эстетик тарбия. Унинг асосий йўпалишлари ва воситалари
3. Халқ эстетик пхтиёжи ва бадиий дидини юьталтиришшшг **доязарблиги**

Идрок мазмупи кенг қамровли тушунча бўлиб, мавжуд барча сохаларга даҳлдор саналади. Идрок ўз навбатида нарсаларшшг ўзига хо<: хусусиятларини тафаккур орқали талқин этшпда қамда турли хил мупосабатларни **ўргаяишда** инсопга кўмак беради. Шунингдек. идрок жараёнининг тўғри шаклланиши аклий **тараққиёгниНГ** асосий омили хамдир. Бир сўз билан айтганда. идрок-прсдмет ва ҳодисаларнинг яхлит қиёфасини акс эттириб, у ноқсликни ингон еезгп аъзоларшшнг таъсири орқали **белгиловчилик ва бошқарувчилик** имкониятларпни намоёи қилади. Мазкур мулоҳаза идрок борагидаги умумий фикрии ифодаласада, идрок ҳусусий кўршшшда ҳар бир соҳада ўзиш хос тарзда намоён бўлади. Бироқ, идрок образларни ташки оламдаи оддий нусҳа сифатида кўчирмайди, балки изланувчанлнк, фаол ҳаракатлар патшкасида к«ага келади. Зсро. ахлоқий идрок хам. ижтимоий идрок ҳам. фалсафий идрок ҳам, биологик идрок ҳам. р^ий идрок ҳаи ва шу сингари идрок иштирок қиладигаи соҳалар ўзлариншсг тадқиқот доираларидан туриб воқеликка **муносабат билдирадилар.** Инчунун, бадиий идрок ҳам ижод жараснларида памоём бўла боради.

Моддий **буюмларнн** идрок этшпдан фарқли ўлароқ, бадиий идрок жа[>аёнлари ўта талабчанлиги билан ажралиб туради. Н<ч-аки, юқорида таъкидланганидек, бадиий идрок ижодий жараён билан боўлнк тарзда иамоён бўлиб **боради,** Мабодо ижод жараёнп тўхтаса. бадиий идрок хам шу онда якуп топади. Нхуд содда қилиб айтганда, китобхои бадиий асарни ўқиб тугаллагандан сўнг уиинг ушбу мавзуни идрок этишга бўлган кейинги холати хам тугаллаиади. Китобхон энди бошқа бир бадиий жараснни ндрок отишга «тайёргарлик» кўради. Аввалги асарда олган тааоеуротларини янги асардаги мапжуд воқеалар тафсилотига қўлламайди. Зеро, «>ᴦтган кунлар* романидаги воқоалар тафсилоти "Шайтанат»даги воқнала}) тафсилотига мутлақо мос келмайди. Ьадиий ижоддш идрок этиш пг;ᴦ жихати билан моддий нарсаларпи идрок этишдан фарқланади. **Ҳолбуки,** моддий предмет аксарият холларда ўзгармас ва айни пайтда кншида доимо бир хил таассурот крлдиради. Ьадиий асарни бадиий тарзда идрок циш натижасида инсон воқеликка теран кўз билан назар ташлашга, мавжуд муаммоларни нозик туйкулар ёрдамида ҳал этишга ҳаракат қилади.

Шунингдек, бадиий идрок фавқулодда ў:(га])у»чан хусусиятга эга бўлиб, у ҳеч қачон бир ойда тўхтаб қолмайди. Вундай холатни бадиий асарни қайта ўқиш жараёнида куяатипт мул!кин. Масалан. Тохир Маликнинг «Шайтаиат» кнгсасини оладиган бўлсак, ундаги Асадбек образи кншнлар тасаввурида ҳам ижобий. хам салбнй қахрамоп сифатида гавдаланади. Шқига кў}>а, айрим топфа ўқувчилар Асадбекнинг қилмншларини қораласалар. бошқа бир китобхонлар унинг «мархаматини» яхшиликка йўядилар. Энг ажаблапарлиси шупдаки, у қахрамоиларни салбим ёки **нжобийликка** ажратишга ҳеч ким тўсқинлик қилмайди, аксинча, китобхон уларни бадиий идрок қобилиятларига кўра фарқланди.

Чунончи, бадиий идрок ижод жараёнининг бахолаиг меъзони ва айни пайтда ижодий жараёнга кўмак берувчидир. Чупки ижодкор бадиий асарпи яратишдан аввал ўз олдига асар вокеаларининг тафгилотини калласида пишитиб борадн ва уларни муайян режага солади. Мазкур жараён бошлангандан сўтнг' ижодкор уаининг истс-ьдодини ишга солиб асар каҳрамонларига «жон>> кпргшишга харакат қилади Лгарда пжодкмр мазкур жараёнда ожизлик қилса ёҳуд воқеалар ечимтш бадшга қиёфалар билан тасвирлай олмаса, бу асар китобхоннннг назаридаи четда қолиб кетади.

Шунингдек, шахснинг руҳий оламига таъсир зтиш, уни бадиий-нафоеатли жиҳатдан юксак поғоналарга олиб чиқиш иафосатли идрокнпнг асосгий муаммоларидан ҳисобланади. **Мазкур** муаммо эса ўз навбатида иншншшг воқеликка х.иссий-аклий **мувосабатя** ҳамда унипг **нафосатлв** тарзда идрок этиш қобилиятига. асар қаҳрамопларииинг кечинмаларинн хис қилиш лаёқатига ҳамда уларни онгли тарзда мушоҳада этиш маданиятига эга бўлмоки лозим. Шунипгдек, бадиий идрокнипг мазмунига дахлдор бўлгап бадиий қадриятлар яратптп жараёнига замонавий-тарихий богқичлардан колиб чнққан ҳолда нафогатли назариялар асосида муносабат билдирмок мақсадга мувофик саналади. Нсгаки. бадиий асар миллат равнақи учун қандай ҳисса қўшади, у миллат бадиий тафаккурИНИ ўстиригпда кандай аҳамият касб этишини тўғри англамоқ учун хам нафосатли назарияларга мурожаат этиш ўрипли бўлади. Ваҳолангки, ана шу жиҳатларга кўра бадиий идрок инсоннинг ҳаетга нисбатан бўлган қизиқиишни доимо кучайтириб боради ва ўзи ҳам шу асосда ривожланади.

Мазкур холатлар бадний идрокнин![1] нафосатли игдрокдан айри холда мавжуд бўлмасЛНгаНИНГ белгисидир. Хўш, унда нафосатли идрок цапдай ху<-ус:иятларга эга?

Нафосатли идрок ҳам бадний идрок сингари назарий ва амалий аҳамият касб этадигап тушупчадир. Негаки. нафосатли идрокни тадқиқ этмай туриб. бадиий ижод назаринсини тўлақонли тарзда апглаб зтиш ҳамда санъатнинг шктимоий табиатини очиб бериш мумкин эмас. Зотан, «Нафосатли»ни «сап-ъат*, «бадииёт*,шафосат» тушунчаларини мазмупан бойитиб боради. Инчунун, нафосатли идрок масаласи тўтридап-тўтри инсон нафосатли тарбиЯСИГа дахлдорлиги боис ипсон ва жамият, инсон ва давлат, ингон ва табиат ўртасидагн муносабатлар ривожида <:езиларли таъсирга эга. Чунки. нафосатли идрокнинг ўзига хос хусусияти аввало. бадиий ижоднинг табиатига ҳамда санъатнинг ижтимоийлик моҳиятига таъс-ир кўрсатиши билан белгиланадн. Иккинчидан, нафосатли идрок қонуниятларини тадқиқ қилиш санъат ва бадиий ижод мазмуии ва моҳиятини тўлақонли тарзда намоён қилиши уч\и имконият яратади. Бир сўз билап айтганда, пафосатли идрок моҳиятап ипсонни воккликни бадиий образлар орқа.ии узлаштиршпи билаи намосн бўла боради.

Шуннвгдек, нафосатли идрок жараёнларида иафосатли масофа ва шу сингари бошқа омилларнинг ҳам сезиларли \Т)ни мавжуд. Маълумки, санъат т^рларнннng барчаси ижодкор ва томопгабин нигоҳидан ўтгандагина кадриитга айланади. Ҳусусан. томошабин бадиий асар билан яқиндан алока қилиб бориши натижасида бадиий жараснга тўғридан-тўғри таъсир кўрсата олишн мумкин. ПТундай экан ижодкор ҳохлайдими-йўкми томошабиннинг диди билап ҳисоблашишга мажбур. Ана шундай талабларни хис қилган ижодкор агар у драматург бўлса саҳпа безакларидан бошлаб токи актёрларшшг қилаётган барча ҳатти-харакатларигача синчиклаб назар ташлайди, уларни лътибор билап кузатади.

Асарларида рангни идрок этиш мураккаб жарасн ҲВСобланадн. Бу эса инсондан оанъат асарига нисбатан оигли муносабатда бўлишни, хаттоки, раигшшг миллийлик ҳусусиятларига ҳам эътибор беришни талаб этадн. Зотан, ранши идрок қила билиш томоша&ин тас:авв\ринипг асоси снсратнда памоон бўлади. Бу эса ўз навбатида асарини тўлалигича идрок этишшшг муҳим таркиби саналади. Бу борадаги фикрларимшни бироз кенгроқ тарзда баён қилиш мақсадида хайкалтарошлик сапъатига .мурожаат этипши лозим деб топдик.

Малумки, ра«сом бирор-бир мавзудаги асарни истаган хажмда чизиб бсриши мумкин. МасалЯЯ, табиат манзарасининг тасвири хрх катга. ҳох кичик ишлапишидан қатий назар томопшбин уии табиат гўзаллиги (ёкп ҳунуклиги) тарзида идрок қилади. Негаки,

томошабин уни узоқдан томоша қилиб бир маъно укса, ўша агарни яқиндан томоша қилишга мўлжалланган ҳайкалтарошлик асари ҳам намоён қилиб ўзга бир маънони англайди. Қнзиқарли томони ш^идаки, мазьлр сат.ат турига хос шундай асарлар борки, уни фақат узоц масофадаа томоша қилиш билан унинг маамуни ва моҳиятини тўлақонли тарзда идрок эта олиш мумкии. Пойтахтнииг «Марказшй ҳиёбошида Соҳнбкирон Амир Темурга бағтмлаб урнатилган сдгорлик ҳайкали шундай ҳусусиятлари билан ажралнб туради. Агар ҳайкални оқшом пайтида узо)фоқдан томоша қилсангиз Жаҳонгир Темурнинг (.•алобати, улуғвор сиймосн ўзининг бўн-бастини кўрсатади. Аксинча, уни яқиндан томоша қилиш натижасида бундай ҳусусият пайдо бўлмайди. Гаи ҳайкалнинг хажмн *вя* кўламининг кап-алигида ҳам эмас. Зотан, Соҳибцироннинг мазкур ҳайкали кичикроқ қилиб ишланган тақдирда бизга юқоридаги мазмушш бера олмайди.
Театр асариии томоша қилпш жараёнида хам ана шундай хрлат кўзга ташланади. Томошабин бир пайтгшнг ўзида ҳам саҳна безакларига, хам актёрларнинг кийимларига, уларнипг ҳатти-харакатларига синчкоплик билап назар ташлайди. Ва бу холатларининг барчасини нафосатли тасаввури орқали мутаносиб холга олиб келишга ҳаракат қилади. Ана шуларни ҳшюбга олгаи холда ижодкор асарни ТОМОШабннга кўрсатаднган таъсирида нафосатли часофанинг аҳамиятшш ҳисобга олишга интилади.
Нафоеатли ндрокнинг шаклланиш жараёни тадрияшЙДНК асосида ривожланиб, маълум бир кузатувлардан сўнг намоён бўла боради. Ҳолбуки, у ҳеч-бир даврда ўз-узидан тайёр ҳолда гпаклланиб қолгаи эмас. Итюн саиъат асарини нафосатли идрок этишп билаи бир пайтда ўзининг маънавий эхтисжипи ҳам қондириб боради. Ана шу эҳтиёж пировардида унипг турмуш ташвишларини бироз бўлсада енгиллангтиришга, ҳаётнинг мураккаб сўкмоцларидан матонат билан ўтнб боришга кўмак боради ва янтиликлар яратишга уидайди. Зеро, нафосатли идроки тарбиялангав инсои НавоиЙНИНГ «Ҳамса»сидаи бунёдкорлнк туйғуларини, Қодирнйнинг «Утган купларшдан вафодорликни, Чўлпон шеъриятидан ватанга бўлган муҳаббатни, Лбдулла Қаҳҳор ҳикояларидан тубанлик, пнсткатлик, тилёғламачиликки қарши нафрат туитуларини, Чустий шеъриптидан бахорий кайфиятни ҳис: этиб боради.
Нафосатли идрок ҳусусиятлари тўгрпгида гапирар экаимиз, аввало, бадиий асарни нафосатли идрок этишдаги билиш жараёнларининг ўзига хослигига зътиборни қаратморимиз лозим бўлади. Бу эса ўз напбатида бадиий ас^арни идрок этиш билан илмий асарни идрок г»тиш орасидаги (рарқни белгилаб беради. ("анъат асарини идрок этишнинг ўзига хослиги гпундакн, санъаткор ўз ижодий фаолиятиви амалга ошириш режасини олдиндан белшлаб олади. бадиий тўқималар ёрдамида «номоддий» нарсаларни «моддийлаштиради», яъни китобхонни кугилмагап ҳодисалар билап учраштиради. Шунга кўра, асарларишшг пазифаси моҳиятан инсоннтшг нафосатли эҳтиежини крндириш['а қаратилган бўлади. Ана шу жиҳат билаи асарини хиссии-аЕўлий идрок этиш, илмий-назарий асарни идрок қилишдаи срарқ қилади. Зеро. илмий асарни тушуннш учуи уқтачи аввалп, мазкур соҳага доир билимлардан хабардор бўлмоғи лозим. Иўқса, бу асар уиипг учун мутлақо қизнқарсиз ҳамда туп^арспз бўлиб колаверад1т. Бадиии асарнинг моҳиятини билига ски ушшг мазм\тши ўзлаттириш учун мазкур жараённи махсус ўрганишга эҳтиёж сезилмайДИ. Негаки, инсоннинг нафосатли идроки табиатан кўра ижодий жараёпга яқин бўлиб. бу холат инсон камолотининг барча погоналарида иттирок қилади.
Шунингдек. ижодкор бадиий асарни иратар экап. авлало, идрок қилувчида агар қапдай тааесурот қолдириши. асар қай тарика ўцунчида туғёнийлик кайфиятларини уйғота олиши ҳақида ўйлайди. Асарии идрок қилипт натижасида юзага келган қайғ^фиш. ачиниш, жунбушга келиш. завқлаиш сингари ботиний хрлатлар ўз иавбатида птахгий «Мен»иннг юзага келипгига сабабчи бўлади.
Қолаверса, бир томондап, нафосатли идрок жа{>аёнида идрок қилувчи (томошабин, ўкувчи, китобхон ва ҳоказо) воқеликда кечаётгаи н^араёнлар ҳақида ма-ьлу^яотга эга бўлади. БуларНИНГ барчаси пировардида санъат асарини хиссий-ақлий идрок зтиш учун замии яратади. Испан нафосатшуноси Хосе Дртегга н Гассет (1883-1955) ўзининг <-Санъат дегуманиаасияси» номли китобида санъатни яратиш жараёнлари, унинг инсон салоҳиятига тутёнли таъспри ва айни пайтда уни заифлаштирувчи хусусиятларп ҳақида етарлича хулосалар чиқарган эдн. Жумладан. чинлкам бадиий агарни хиггий-ақлий идрок ки.пни

орқали инсон юксак аъмоллар (идеаллар) с-ари интилиши, эзгулик ва ҳақиқатнинг ғалаба жилиигига ипюнч хиссини ҳамда қалбида жуибушга келган гўзал хиссиётларни намоен қилиш имконига эга бўлишини таъкидлаган эди.
Шуни таъкидлаш лозимки. ижодкор асарни икки куринишда мураккаб ёинки содда тарзда фодалашга харакат қилади. Айримлар асардаги мураккаб жараёвларви ўзининг НЦЛНЙ-ХШХВЙ ндрок этиш қобилияти билан тезда тушуниб этади. Шунинг учун бу тоифа китобхонлар ктароқ фалсафий назмундаги китобларни мутолаа қилишни хуш кўрадилар. Бошқалар эса содда. жўн тарзда ёзилгаи асарларии ўқишга мойилднрлар. Аммо, ҳар қандай холларда ҳам асар ўзида мафкуравий рояларнинг муайян жиҳатларини мужассам этишини ҳисобга оладш'ан бўлсан, бундай холатларни англаб олнш пчун идрок қнлувчининг бу хусусда етарлича билвмга эга бўлинш хамда ақлий-хиссий идроки камол топгап бўлиши талаб зтилади. Вугунги кун ВИТобхошшинг олдига қўйиладиган талаб ҳам айнан ана шулардан иборат. Зеро, экстеримицик руҳдаги китоблар, миллат равнақига раҳна солувчи кинофилмлар, ёвузлнкка бошловчи ранг-баранг адабиётларшшг замиридаги мафкуравий ва **шявий** мақгадларни фақатпша **ақлий-хиссий** идрокнинг росмона тарбияси орқали фош **этиш мумкин.**
Умумап олганда, бадиий идрок ҳам. нафосатли идрок хам моҳиятан кишиларнинг хиссиётларини тарбиялашда, ҳаёт қувончларидан баҳраманд **бўлшоДа**, жамият **муносабатларида** гўзал фаолият олиб **боришларида** муҳим аҳамият касб этади.
Ҳар бир халқ, миллат, дпвлат ўз **фуцаролари** орасидан буюк кашфиётчилар, юксак истеъдод сохиблари тенги йуқ санъаткорлар этишиб чиқишини орзу қилади ва шу улуғвор мақсад сари интилади. Ьу **габинйки,** ўз-ўзидан юзага **келмайдн.** Унинг учун аввало, фуқароларда маънавий-маърифий, **ахлоқнй-нафосатли** жихатдан тарбияни, миллий ва умуминсошга қадриятларга ҳурмат туйьуларини мгакллантириш лозим.
Бутун ўзбекицон ҳуқуқий-демократик давлат. эркин, фуқаролик жамиятини барпо этиш йўлидан бормоқда. Ҳозирда амалга опшрнлаётгав барча ишлар, ишлаб чиқилаётган дацурлар моҳиятан инсонпарвар жамият фуқароспнинг тарбпяси масаласига қаратил1'ан, Зотан. юртбошимиз таъкид-чаганларидек, «эркин фуқаро онгли яшайдиган, мустақил фикрга эга булган шахс маънавиятини камил топтириш бизнинг бош миллий ғоямиз бўлитн зарур.»
XX агр қапдай ном билан аталигпидан қатий назар, буюк кашфиётлар асри сифатида тарихда муҳим из қолдирди. Ьу асрда инсон авпалги даврларга қараганда узиииипг юксак салоҳиятини ннмоён қилншга муайян маънода эришди, дссак муболаға бўлмайди; замонавий кўрннишдаги шаҳарлар буиёд этди, кўркам, **салобатли,** осмонўпар бинолар барпо килди, эҳтиёж учуп аарур бўлган моддий иеъма'|'ларии ишлаб чиқди. АЙни иайтда ана шуларнинг барчаси инсон **тафаккуриннвг** маҳсули саналади. Тафаккурни тўғри йўиалтириш пга бсвосита тарбия масалалари билон бок/шц шарагн. Иафосатли тарбия апа шу жараёнда тафаккурни **гўзаллаштирншга** ҳизмат қплади.
Мамумки, **тарбнянинг** бош вазифаси инсон борлимшинг камол топтиришдан иборат. Зеро. ҳукуқий, **аҳлоқий,** иқтисодий, «иёсий каби қатор тарбия шаклларишшг барчасида инсон масаласи ётади. \ларнинг хар бири ўз тадқиқот доираларидан келиб чиқиб инсон **тарбилсшта** у ёки бу тарада таъсир кўрсатади. 1зу борада нафосатли тарбия-шахснинг дидини, **тушупаряни,** тасаввурларини муайяп воситалар оркали **тарбшшШШИ** ўз зи.чмасига олади. Шунингдек, тарбия олувчи ўз навбатида ана шундай **тврбвяга** амал қилувчи **бўлЯПШ** лозим. Шундай экан, нафосатли тарбил назарияси табиат ва инсои ўфтасидаги нафосатли моҳият орқали изоҳланэди ва шахснпнг хаёт **фаоляятнга** чуқлрроқ назар ташлашга ундайди.
Таъкидлаб утилганидек, нафосатли тарбия ўз-ўзидап пайдо бўлиб, ривожланадиган «микроорганизм» эмас: ва айни пайтда бирдан тўхтаб қоладиган «механизм» хам эмас. У сскип-аста ипсон томонидан орттирилган ҳаётнй тажрибалар, кўникмалар, билимлар орқали **Швклланиб** боради. Иккинчидаи. нафосатли тарбия ижтимоий тараққиётшшг муайяп жабҳаларида агшқ мақсадларга йўналтирилгап фаолият спфатида иш олиб боради. Бундан ташқари тарбиянинг мазкур пшкли айрим кишиларнинг ёҳуд бирор-бир гуруҳларнинг т^рли хил фаолиятлари натижаснда юзага кслиши мумкип.
Нафосатди тарбия мохлятига кўра. инсопий аъмол (идеал) билан боглиқ бўлиб, мазкур аъмол эгаси бўлган шахс **бошцалйр**ораснда нафис дидга, покиза туйғуларга эгалиги бнлан **ажралиб** туради. Маълумки, птахс ижтимоий тараққи«тиинг турли хил жабҳаларида итптирок этиши

баробарида бевосита маакур ти.Я1мда фаолият олиб боради. Пировардида шахо бу билан ижтимоий тарацкистнинг нафосатли субектига айланади. Шунга кўра, айтишимиз мумкинки, жамиятда лшастган бирор-бир шахс нафосатли жараёнлардан четда турмайди, аксинча. ўзининг муайян ҳаттп-ҳаракати билан мазк>р жараёнларга у ёки бу даражада таъсир кўрсатади. Нафосатли **тарбиянинг** мақсади аиа шундай та-ьсирларни гўзаллик, улуғворлик, нафосат асоснда йўналтиришдаи иборат.

Чутюнчи, **нафосатли тарбаянн** шакллантириш **жараёнларида** нафосатли равнақ масаласи ғоятда **долзврблиги** билан ажралиб туради. Пас|юсатли равнак гоҳида инсопнинг ўзигагипа дахлдор бўлган омиллар орқали, гоҳо унга тегишли бўлмаган татпқи кучлар таъсирида юзага кслади. **ШундаЙ** бўлсада. нафосатли равнақ моҳиятан иншшганг мавжуд зканлигидан далолат беради. Зеро, ҳар икки ҳолатда ҳам инсои ўз тириклишни намоён килади. Бу эса ўз навбатида инеоншшг вокеликка иисбатап **билДИраётГВВ** пафосатли **мгуносабат** орқали изоҳлапади.

Шуни таъкидлаш жоизки, нафосатли тарбия бадиий тарбия билан доимий тарзда алоқада бўлиб келади. Ьироқ, бу «нафоеатли тарбия бадиий тарбия билап бир ҳил маъно касб этади» деган гап эмас. Негаки, бадиий тарйия ижод жараёиидаги ранг-барапгликлар оламини ннсоп томопидан нафосатли тарзда англаш ва ўзлаштирипшинг бир қисми, ҳолос. Нафосатли тарбия эса-жамиятда маъиавин муҳитни пайдо қилишга кўмак берувчи муҳим унеур бўлиб. у иисон дидини шаклланитирувчи. рнвожлантпрувчи ҳамда ана шу орқали ипсонни жамият **муриосабатларяга** яқинлаштирувчи кучдир.

Инчунун, тнрбиянинг нафосатли шакли ижтимоий **зкараёнларда** лштирок этар экан, у ўз навбатида киншларга жамиятда олиб борилаётгая шкобиЙ пшларга нисбатан давқланиш, демократик **муносабатларга** нисбатан қизиқиш туйғ\Гсини уйготишни ўзининг асоснй мақсадн деб билади. Шуиинг учун ҳам нафосатли тарбиянинг пировард мақсадм инсон маънавий оламини бойи'1'ншга царатилгап бўлмоғи лозим.

Нафосатли тарбияпинг вазифасп шлидан иборатки, у инсонларни янгиликлар яратишга уидабгина қолмай, айнн пайтда уларни нафосат тамойиллари. 1'ўзаллик талаблари асосида ривожлантпришга ўз>гатади ҳам. Негакн, инсои дунёга нафосатли қараши бой. т>Т1гулар ва диди **тарбияланган** холда келмайди. Лксинча, бу **кўникмаяарня** воқеликнн кузатиши, ўрганиши ва улардан тегишли ҳуло*:алар олиши натижасида юзага келади. **Пировардвда** инсон ана шу тлИгулар таъсприда ўзи уч^-н мутлақо янги бўлган оламии кашф этади. Шундай экан. ўз-ўзидан маълтаки, мазкур заруриятни терап англаган инсон жамиятнинг ижтимоий тараккиётига қўшилмасликка, унга бепа]>ио **Муносабатда** бўлишга маънан ҳаққи йўқ. Айтигп мумкинки. инсон яшар экан, у янгиликлар сари интилиши, замонавий **бшгамларнй** эгаллаши, дўстона **муносабатларнв** тагакил зтиши, Гшлим олигаи зарурий та.чабдир.

Хширда **нафосатли** тарбиянннг кўлами тобора кенгаймоқда. Шунга кўра. нафосатли тарбия ўз олдига талайпша улуғвор **вазИфаларНН** кўйган;

— кишиларда санъат асарларн. бадиий ижод намуна.1арнни нафакат фаол ўзлаштириш бальп. уларнинг нафосатля моҳиятшш англаш ва бахолаш қобилиятиии **такомяллаштириш;**

—жамият аъзоларинииг ижодий имкониятларшш намоён қилдириш ва улардан фойдалана билишги ишонч **туйғусйни** уйкотиш;

табиат ҳамда жамият ижтимоий **зкараёвларига** соф туйғ>" билан муиосабатда бўлишга ва уларни равнак топтнриш йўлида астойдил фаолияф олиб бсэрнит кўникмаларини хосил қшшш;

—ўтмиш маъпичнй меъросимизга ҳурмат хиссини уйғотиш, миллий к>Р5Р, миллий ифтихор туйруларини шакллантириш ^гу^ замин яратиш:

- ижоднииг барча турларшш тарақкий **эттириб** жаҳонга юз тутиш ва уларни миллат манфаатлари л^чун наф келтирадиган томонларини таршб килпгага ундащдек долзарб вазифалардир.

Кўрвниб турибдики, нафосатли тарбиянинг чинакам вазифаси нафосатли т^^й^у ва нафосатли диднинг стнсон барча фаолиятларида уступор **бўлишнни** таъмин этиш билаи изох.1анар экан. Шунинг учун ҳам **нафосатли** тарбия ўз вазифасини тўлақон.ш равишда инсоний муносабатларга, улшнг имконпятларига **сингдириб боргандапша** якун топади. Зеро. бупттги к>Т1да жампатимизда инсон **фаолЕятини бошқариб** борпшдан кўра. ушбу жараённи

инсоннинг ўзи таплшл этиши кераклигш^а качта эътибор қаратилаётганлиги гпундан далолат беради.

(^анъат моҳиятан пшхснинг **хис-туЙРуларига** таъсир кўрсатишга қодир бўлган муҳим жараёп ҳнсобланади. Ш>тншг баробарида, у инсонни доимо ўзига жалб итиб келган. Санъат инсоннинг эҳтирослар ва туйғ5'лар оламига сингиб бориб уларпи йиглатади, кулдиради, ў!1лашга мажбур қилади. Шунинг учуи бўлса керак санъят барча даврларда инсонга ҳамроҳ бўлиб келган.

МйЪлумки, эҳтирослар, туйьулар, кечинма.'1ар инсоннипг тирик мавжудот эканлигидан далолат **берада.** Мазкҳр **жараёнларвв бошцариш** асоси эса унинг воқеликни кузатиши ва бахолай олиши билан **белгвлаивди. Савъатнв** «бир нарсани яхшп ишлаб чиқаришдан иборатдир», — деб билган таниқли жадид мутафнкклгри профессор Абддурауф Фитрат санъат ва унинг инеонга кўрсатажак таъсирп тўтрисида мулоҳаза юришб, тундай деган эди; «Буюк бир шодлик кўрган киши ўзининг шод туйгуларини бошқаларга билдириб, пюдлиппш орттирадир. Улуғ бир қайғуга учраган эса. ўз дардини бошқаларга ўтказиб, ўзини овунтирган бўладир. Мияси юксалмаган боладар санъатдан ҳабарсш кишнлар шодли-қайгули туйғуларини сакраб, ўинаб, иулиб, йиғлаб, талпиииб жонлантирадилар, очиққа чиқариб бошқаларга англатадиларда, сапъат :>галари ;н:а турли товар (материал) лар ёрдами билан ўзларининг туйгуларини жонлантириб майдонга чиқарадир. Шу йўлда бошқаларпи ўз туйгулари билан туйғулантиришга тиришадилар. Боряиндаги ҳар бир хрдиса шшои томонидан идрок қплинар экан, призмасидан ўтпб янада лаззатланиш обектига айланади. Бироқ, бу жараёнда маънавийлик, хусусан. нафосатдор тушунчаларни қадрият тушунчаси билан қориштириб юбориш мақсадга мувофиқ эмас. Қадршгпшр билан боғлиқ масалалар ҳаётнинг энг асосий мавзуси бўлиб хисобланадв ва улар борлиқ, жамият. нарсалар, воқеалар, ҳодисалар, инсон ҳаёти. моддий ва маъпавий бойликларнинг ахамиятини кўрсатиш учуи қўлланиладиган тушуича бўлиб ҳи.чмат қилади. Нафосатли тушунчалар (гўзаллик. ҳунуклик, улуғворлик. тубанлик. фожеавинлик. кулгулилик) эса ўз навбатида ингонга яқиндан таъспр к^рсатигпи бплан ажралиб туради.

Шуниигдек. ижобий фазилатлар, бадиий-пафосатли аъюллар (идеаллар) инсон ҳаётининг мазмунига кўрк багишлайди. Тарбияда аиниқса. ахлоқий ва нафосатли тарбияда ҳаётнинг мазмуни ва мақсади муҳим аҳамиит касб этади. Гоҳида мақсад мавхта тушу^нчага айланиб шахснинг табиатига муглақо зид бўлган холатларни келтириб чиқаради. Пировардида инсон бундаи мақсадларнинг таъсиридан зарар кўради. Яшашдаи мақсади ўз гпахсий мапфаатларини қоидирптпга каратилган. пайти келганда бировпинг иомини сотиб бўлсада эҳтиёжини қондиришга зўр берувчи кимсалар ана птундай ҳолатга тупгиб қоладилар ва нафақат ўзларига балки ён-атрофдапгларга, ҳатто жамиятга буюк зарарларни олиб келадшшр. Хаётий муносабатларни ижобий хулқ-атвор билан йўғрилмаганлигини бу каби ҳолатларни юзагц келтирадиган асосий сабаб деб билиш мумкин. Буглиги кун эса инсоплардан мақсадлар, тл^й^лар, шплар ва (рикрлар уйғунлигини ҳамда оламнинг гўзаллиги би.чан бирга унинг мураккабликларИНИ эпгиб ўтишни талаб қилмоқда. Зотан, бу миллий мафкурани шакллантиришдек долзарб назифани тераи ҳиг этишда катта аҳамиятга эга. Негаки, «мафкурани млаклантириш жараснида авваламбор. мамлакатни бугунги ҳаёти, ўтмиши, келажаги, бутун тавдири учун қаигурадигаи. Ватан қисматини ўз қисмати деб биладиган кеиг жамоатчиликнинг илғо]) дунёқяраш ва тнфаккурнга асосланиши лозим» (Ислом Каримов) дейилиши бежиз эмас.

Ана шундай жараёнларни амалга оширишда сапъат асосий восита бўлнб ҳизмат қилади. Зотаи. сапъат иафақат гўэалляшш, балки жамиятдаги ва инсоний муиосабатлардаги жамики икир-чикирларгача бадиий киёфалар орқали акс эттиришга ҳаракат қи.чади. Бир сўз билан айтганда санъат инсчшга энг лқин ва айпи пайтда уидан ажралмайдиган хрдисадир.

Замонавий инсонни нафосатли жиҳатдан тарбиялагида ганъатнинг муҳим восита сифатида ўрни шу билан белгиланадики. агар инсон ўзпнинг нафосатли туйкуларини лшцсадли, ижобий томонга йўналтира олгап бўлса, бу унинг келажакдаш буюк ишларни амалга оширишига кўмак беради. Бирок. туйгулари хали шакллапиб улгурмаган, нафосатли диди рисоладагидек тарбия кўрмагаи одам мавжуд ҳаётий қийичилик ва ташвишлар қаршисида ожизлик қилиб қолади па патижада ст гая.шр таъсирига тушиб қолади. Лна шундай салбий холатларпинг пайдо бўлмаслигн учун ҳам санъат ўзини тобора инсонга яқинлаштириб боради. Чпнакам

санъат инсонни ана шундай салбий холатларга тушиб қолмаслигини кафолатлаЙди. Шунннгдек, шахенинг нафосатли тарбияеини санъат воситасида амалга отпиришнинг афзал томопини икки ху<:у1тият билан ифодалаш мумкин. Бирипчидан, санъат ижтимоий англашнинг боюка шаклларига қараганда инсонга бирмунча яцинроқ ҳамда тезроқ тавсир кўргата олиш имкопига эга, Иккинчидан, инсоипи пафосатли жиҳатдан камолотга этказиш жараёнига муайдн мафкуравий мазмун бакишлаши билав бирга инсон маънавий надриятларини рўёбга чиқаришда яқиндан ёрдам кўрсатади.

Узининг нафосатлн бисотинп тўлалигича памосн қилиши учун хам тарбия жараёни билан чамбарчас борланади. 4>тюнчи, инсон тафаккурини гўзаллапггиршп **вафосатшуносЛИКНИНГ** тадкиқот объекти ҳисобланса, нафосатдор **тарбиянинг** предмети эса маъшшнй дупёни инсон томонидан нафооатли англаш лафосатли мупгоҳада қилиш билан белгиланади.

Нафосатли англаш ипсоннинг турли хил **фаолиятлари** таъсирида юзага ксладиган ҳодиса бўлиб, у инсон нафосатли муногабатларишшг **субъевтив** томони хисобланади. Инсон ўз навбатида нафосатли англапшииг субъектн ҳамдир, ипчунуп, **нвфосатли** дид нафосатли англашпипг ўзига хос хусусинти сифатида майдонга чиқади.

Инсон нафосатли диди унипг гузалликдан хуиукликни, улуғворликдап тубанликни, фожеавийликдан кулгулилшши ажрата олиш қобилиятларига **қараб** белгиланади. Дид ингонда юкс:ак ёки паст даражада мавжуд бўладиган ходиса бўлиб, унинг ёрдамида одамлар ҳаётий фаолиятларини шакллантирншга ҳаракат қиладилар. Шунга кўра. инсошшнг дидсизлигани фожеа деб билигп нрамаЙди: дпдсизлик бу тарика фожеага ийланмайди. Дидсизлик фожеага айланиши мумкин қачопки, бирор-бир шахснинг паст даражадаги диди бошка бир кжсак дидли шахспинг дидига ҳукмронлик қилса ва уни ўз измига **бўйсундиршлга** харакат қилсагина дид фожеа тусипи олади. Бупдай ҳолат ўа навбатида ҳаёт гўзалликларидан **баҳраманд бўлншга** монелик иўрсатади. Сан-ьат ана ш^^ндай **фожевларшшг** олдини олишда иноонга кўмак бсради.

ТаъкяДлаб ўтилгэнидек, шахсни нафосатли ҳамда бадииГт жиҳатдан тарбиялаш фавқулодда **мураккаб** ва серқирра жараёндир. П^тунги кунда жамилтимизда амалга ошириластган нжобий ишларнннг **барчаси** апа гау мақсадни тутри й;тталтиришга қаратилгап. «Таълим тўгрисидаги цонуп» ва «Кадрлар тайорлаш Миллий **Дастуриши** қабул қилишдан максад ҳам инсошщрвар жамият куришдск улуғвор ва:!и<рани амалга опшришга қаратилган, **Чунончи,** <'Ка,дрлар тайёрлаш Миллий Дастури»да таълимнинг ижтимоийлагауии, т,п>лим олувчиларда нафосатли бой дуиёқарашни ҳосил қилиш, уларда юксак маънавият. маданият ва ижодий **фикрлашни** пгаклланҭнршп» алоҳида таъкидлаб ўтилганлнги **фокрВМШВВ исботлайди.**

Шуни айтиш лозимки. сўпгги йилларга келиб санъат ва маданиятга жамият ҳаётини **ўзгартврувчн,** унга хизмат қилулчи, фикрлар алмашипувини таъмипловчи ҳамда **аафосатдор** аҳамият **касб** этувчи мурлккаб ижтимоий жараёи сш|>атида муносабат билдирилаётганлиги диққатга сазовор. Негаки, турли тумаи маданий, маърифий тадбирлар, рапг-баранг кўрик-танлокляр. санъат **баЙрамлари** ва фсстпиалларини ўтказиш ўз навбатида кишиларни тайёр маънавпй «махсулотнннг истеъмолчиси»га айланиб қолишидан сақлайди. ГПунингдек, инсоншшг **аафосатли** тафаккурини юксалтиригадаги аҳамилти яна гпу билан изоҳланадики, аввало; воқеликни бадиий қиёфалар ёрдамида акс эттиради, ўзида моддийлш; ва **маънави&ШКШ** нафосатли мазмлтчинн намоён цилади, нжтимоий ҳаётга янгича кўрк бағишлайди, уларни қайтадаи ташкил этади ва ўзгартиради. Лна шунга кўра, ипсоининг билимлилик томони **саифатшшг кўршшшларина** намоёп эттириш ҳолатларини амалга оширади. Мазкур холатлар натижасида **нафосатлИКННВГ** тарбилвийлик ҳугусияти уз ифодасини тоиади.

Демак, **кўршшб** турибдики, санъат воқеликка **нафосатли** муносабатнинг кеиг қамровли **жабҳаси** бўлиб. у инсонни нафогатдор ҳамда бадиий дидини гпаклланҭнришда муҳим восита вазифасини бажаради. Санъатнипг **тарбиявий-РОЯВИЙ** функцияси ҳает ҳақиқатларини цайтадан тиклаш орқали намоёп бўлади. **Нафосатли** ҳақикатиинг ўзи эса ҳаётни бадиий ижод қоиунлари билан акс эттириши иатижасида вужудга келади.

Санъатнинг инсонга кўрсатажак яна бир муҳим ахамиятипи яна шу билан белгилаш мумкинки, бадиий ижод нафақат ҳаёт хақпқатларинп очиб беришга кўмаклашади, балки миллионлаб одамларни мазкур ҳақиқатдан ҳабардор қилади. Ьу билан гапъат инсонлар тафакк\ᴦрида хар қандай бўшлиқнинг пайдо бўлишига йўл қўймайди.

«•Бугунги **хаётшшзшшг** кечаги кунимиздан асоснн фаркини топмоқчп бўлсак, — дея таъкидлаган эдилар юртбошимиз. бу аввало одамлар та<|шккури ўзгариб, аниқроғи

юксалиб бораётгани билан белгилаиади.* Дарҳақиқат, замоннипг ўзгариши билан ннсонниг жамиятга, табиатга бўлган **муяосабати** хам ўзгариб боради. Бу эса шубҳасиз, инсоннинг тафаккури билан боғлиқ жараёидир. Зотан, инсоний муиосабатларга дахлдор бўлган бирор-бир жараён йўкки, у ерда тафаккур цштирок этмаса. Шундай экаи, одамларнинг **Тафаккури** ва **яунёкараПШНННГ** воқеликка кўрсатадиган таъсири бугунги кушншг энг долзарб масаласи бўлиб турган миллий ғоя ва миллий мафкурани шакллантиришнинг шарти сифатида алоҳида эътироф этилиши бежиз эмас.

Мазкур жараёнларда нафосатшунослик амалий жиҳатдан ўзини нафосатли тарбия орқали намоён қилади. Зеро, аввал бощда уцтириб ўтпшимиздек, пафосатли тарбия шкюида ҳаёт ва санъатдаги гўзалликлардан бахраманд бўлиш. уларпи бахрлай билиш ҳамда ўзи ҳам гўзаллИКЛар мратиш туЙруларИНИ шакллантиришга кўмак берадл. Аммо, бу жараён ўз-ўзича эмас. балки бир қатор о.мнллар ва вогпталар иштирокида амалга олгарилади. ЖумладвН, онла. махалла, мактабдан ташқари муассаеалар (богча, боғча-гямназиялар), мактаб (академик лисей, касб-ҳунар колллежлари) бадиий-ҳаваскорлив тўгараклари, олий ўқув даргоҳлари, ҳамда жамоалари нафосатли тарбияни шакллантирувчи асосиЙ омиллар бўлиб саналади.

Жумладан, маҳаллапинг муҳим омил сифатида шахс нафосатли тарбиясига таъсири ниҳоятда катга. Модомшш, маҳалла жамият ичидаги кичкина жамият бўлиб, у бугун шахсиинг ижтимолй-иеёсий фаоллнгИНИ оширишга, унинг ижтимоий-ху^уқиЙ маданиятини шакллантиришга кўмак берувчи макон сифатида ҳам юксак аҳамиятга моликдир. Шунингдек, маҳалла шахс нафосатли тарбиясигв яқиндан таъсир кўрсата олиши билан бошқа омиллардаи ажралиб туради. Шу жиҳатдан маҳалла-куйидаш мақсадларни бажариши билан замопавпй ингонни нафооатли жихатдан тарбиялайди;

1. маҳалла ўзига карашли худудпинг тоза.'1иги, ободлиги, кўркамлигшш ҳамда фуқароларнинг ҳамжиҳатлигини таъминлашп билан;
2. турмуш нафосатв ва муомала нафосатшш ШЯВЛЛантириб, инсонлар қалбида ижобий т\т1ғулар, лхши орзуларни намоён эттприти билан;
3. маҳаллиЙчилик ва миллатчилик сингари салбий ҳолатларга йўл қтамаслиги хамда қўшничилик маданиятини камол топтиршпи билан;
4. сапъат, маданият. маиъавият арбоблари, илм ахллари иштирокпда бўладиган ранг-баранг маьзулардаги маърузаларни, суҳбатларни утоштира олиши бплан;
5. исрофгарчиликка, дабдабабозликка йўл қуймаган холда урф-одатлар, апъаналар, ма{юсимлар. танталали шодиёналарни тартибли, чиройли ўтишиии таъминлаши па ҳоказо шу кабилар билан инсон нл(|юсатли тафаккурини шакллаптиришда бирламчя маскан бўлиб ҳисобланадв.

Шуни маҳсус таъкидлаш керакки, замонавий инсон тарбияеини нас|)осатли жиҳатдан камол топтиришда оила қанчалик устивор омнл бўлиб ҳисобланса, бу жараенда табиат ҳам ундан кам ахамият касб этмайдн. Чупки табиат билан онгли тарзда муроса цилмаслик шахсни нафосатяв жнҳатдан мукаммал бўлиб этишишига монелик кўрсатади. Шуиинг ;"чун 11ИСОИ ва табиат ўртасидаги муиосабат инкироз ва халокат сқасига келиб қолган бир вақтда бу муаммони четлаб ўтиш мақсадга мувофиқ бўлмайди.

Малумки, иншн ўзининг маънавий ва моддий эҳтиёжларнни қондириш мақсадида азалдан табиат билан ҳамкорлик қилиб келган. Табиатдаги гўлялликлардан баҳраманд бў.шшлари баробарида уни нафосатли тарзда ўзлаштиришга. инчунун, мавжуд ҳунукликларни бартараф қилишга ҳаракат қилади. Ьироқ. афстски. аксарият холларда шахснипг табиат билан бўладиган нафосатли тафаккури т\три тарбияланмагавЛИГИ ҳамда унинг иафосатлл «иўноцлвга» боис улар ў^сгасида катта бўшлиқ юзага келди; бу бўшлиқ инсоният бошига мисли кўрилмаган тадофотяарки сол.чн. Бтага маълутч маънода «Биз табиатдан инъом-эҳсон кутиб ўтирмаймиз. балки ундаи ўзлаштирнш бианинг бурчимиздир» шиори огтида олиб борилган нотўтри ишларга ҳам боЕлиқ.

Шувинг натижаси ўлароқ, айтшп жоиз бўлса. ҳавфли вазиятлар юзага келди. Жумявдаа, ер сисрат тарклбнннng тў-хтовсиз равишда пасайиб бораётганлиги, сув заҳираларининг (ер оети ва ер усти) кескин тақчинлиги, ҳаво бўтплишнинг ифлосланиши ва албатта, орол депгизинипг қуриб бориши ва хоказо шу сингари ҳавфли хрлатлар билан изоҳлаш мумкпн. Мазкур вазиятларни эътиборга олгаи ҳолда табиат моддий бойликлардаи оқилона фойдаланиш ва унга

онгли, нафоеатли тарзда муносабатда бўлиш бугунги куннинг энг долзарб вазнфалардан бири бўлиб қолмоқда. Ушбу муаммони зудлик билан ияшбий ҳал қилиш пировардида инсон эҳтиожи учун зар\р бўлган кўплаб табиий-моддий бойликларни тежаб колишга, атро<р-мухи'г муса<рфолигини таъминлашга, ўсимллк ва ҳайвонот оламини асраб колишга ва энг асосийси инсон генофондипинг йўқ **бўлиб** кетиш ҳавфминг олдини олади.
Нафосатли тарбиянинг барча воситалари шахснинг воқеликка **нафосатдор муносабатння** равнақ топтиришга хизмат қиладиган **тарбиявий** фаолинт бўлиб. у ўзига хос таъсирчанлик, тукёшшлик кучнга эга. Бусиз ишюн **билшп** кўламининг вужудга келити мумкин змас. Шунингдек, инсон бадиий тафаккур **қобилиятнв** ўстириш айпи пайтда иафосатли тарбия воснталарининг муҳим вазифаси саналади. Шунга кўра, нафосатли тарбия воситалари икки хил ҳусусияти билан ажралиб туради. Биринчидан. у воқеликда содир булаётган ҳодисалар **тўгрисидагв** маълумотларни инсонга тушунарли тарзда етказиши билан. Иккинчидаи, замонавий фанларнинг нафосатли хусусиятларни ҳиссий идрок қилишнинг фаол, тажрибалар асосида этказиб бериши билан диққатга сазовордир. Шунга кўра, санъат, табиат, **урф-одатлар,** меқнат, оммавий ахборот воситалари, спорт нафосатли тарбияни шакллантирувчи хамда унинг ривожланишига кўмак **берувчи** асоснй воситалар сифатиди эхтнроф этилади.
Жумладан, меҳнат ҳам моддий, ҳамда маънавий гузалликлар яратиш билап нафосатли **тарбиянииг** мухим воситасига айланади. Ву жарагн ижтимоий-фойдали меҳнатнннг бадиийлик билан алоцаси таъснрида пужудга келади. Мазкур муиосабат иировардида мехиат воситаларининг инсонга келтпрадигмн заррариин камайтиради. Қолавйрса, меҳнатга ижодин сндашув жамият маънавий қиёфашни **беягиловчн** омил хамдир.
Узбекистопда барпо этилаёᴦп'ан жамиятнинг иқтисодий асоси-ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётпдир. Ушбу жараёнда энг муҳим ва долзарб вазифа ипсопларда меҳнатга бўлган янгича ту^пии шакллантиришдап иборат. 'Гашаббускорлик ва тадбиркорликни рагбатлаитириш, одамларда мулкка эгаллк хиссиётипи тарбиялаш ўз навбатида меҳнап-а бўлган муносабат орқали ривожланиб боради. Негакп, одамларда кўп укладли. т\рли м^'лк тизимларшш барпо этишга бўлган рагбат **тарбиясн** иисопии бир томонлама фикрлашдан, боқимандачилик кайфиятларидан ҳалос қилиб, **ташаббускорлнк ва тядбиркорЛИКНИ,** одамнииг ўз кучи ва <:алоҳиятига суянишини ку^тайтиради. мехнатга ҳурмат, садоқат ва фидойилик **туйғуларини** шакллантиради. Бу иировардида ҳалқ т^рму^п даражасининг ўсишига олиб келади. Меҳнатга бўлган япгича **муиосабат** ўзинннг ана шундай хусусиятларига эга эканлиги билан нафосатли тарбияшшг муҳпм воситасн бўлиб саналади.
Шунингдек, оммавий ахборот иоонталари инсон нафосатли тарбиясига яқипдан таъсир қилувчи цудратлн ва фаол кучди]). Ашшқса, телсвидение шахг ҳамда оммани :к:тнтик дунёкарашини шакл.1амтиришда, уларни иафосатли жихатдан тарбиялашда кжсак аҳамият касб эта.ди- Ранг-барапг мавзулардаги кўрсатувлар бадиий ка ҳужжатли филмлар, ижтимоий-маънавий мазмупдаги рекламалар, **телемарафонлар** пафосатли тарбияни мацсадли нўналтиришда, инсонлар **тафанкурида** гўзалликка бўлган янгича мутюсабатни шакллантиришда салмоқли аҳамият касб этади.
Спорт нафосатли тарбия вогитаси сифатида замонавий пнсонни камол топтиришда алоҳида эъиборга эга. Ҳозирда спортни ривожлантириш мамлакатимизда давлат сиёсати даражасига кўтарилди. Бундан кўлланган асосий мақсад авлодни жисмопан бақувват, соғлом. ватаннинг жасур ҳимоячиси қилиб тарбиялашдир. Бугунда юртимизда спортни рпвожлантиришга доир кўплаб дастурлар игалаб чиқилган ва улар жамият **муносабатларидан** амалда иштирок қилмоқдалар. Кейинш куиларда **Ўзбекиеган** кўплаб спорт турлари **б^ЙЯЧа** жаҳоп мусобақаларни уюштирувчи ва ўтказувчи мамлакат сифатида жахрп хамжамиятида кўзга кўрипиб бормоқда. Аиа шуларнипг барчаси муайян маънода инсон **вафосатлв дунёқарапшни, тафаккурвнв** соғломлаштиришига қаратилган. Бир сўз бшшн айтганда, спорт нафосатли тарбияшшг мулим воситаеи сифатида «Фарзапдлари соғлом Ю[Л'нинг келажаги порлоқ бўлади» дсган мақсадни амалга оширишга муҳим ҳисса к.ўшади.

Бугунги к\ида миллий ЕОЯ ва миллий масркура хастий иҳтиёж даражасига кўтарилди. Шундай экан. ҳар бир инсон жамиятда ўз ўрнини билиши. узинн жамиятнинг ажралмас қисми деб ҳис қилишл лозим. Эндиликда мафкура дунёснда пайдо бўладиган бўшлиқ пировардида жамият, инсон ва мамлакат учуи нақадар кагга хавф солишшш англамоқдамиз. Тлрбиянинг нафосатли шакли эса мазкур жараёнларда ёш авлодни гўзаллик ҳакидаги туйкуларини, табиатга бўлгап **муносабатини,** бадиий адабиётга қизиқишини, жамият маънавий ривожидаги янгича қарагаларни гўзаллик ва улуғворлик асосида **тарбиялашдек** долзарб вазифани амалга ошириши билан муҳим аҳамият касб этадн. Зотан юртбопгамиз таъкидлагапларидск. «Жамиятни маънавий янтлашдан кўзлаиган бош мақсад, юрт тинчлиги. Ватан равнақи, халқ эркиплиги ва фаровонлигига эришиш, комил инсонпи тарбиялаш. ижтимоий хамкорлик ва миллатлараро тотувлик, дипий **баррикенгяик** каби кўп-кўп масалалардан иборат»

Ҳулоса қилиб шуни таъкидлаш кераккн, ҳар бир иисон жамиятда ўз чрнпии билиши, ўзини жамиятиинг ажралмас қисми деб ҳиг қилиши лозим. Зеро, бугунги куннннг талаби ана пт511дан иборат. Мазкур талабга жавоб **бернш** эса инсондап ҳар томонлама тарбияланганликни талаб дилади. **Тарбиянинг наабсатли** шакли ;*:а мазкур жараснларда инсонпи гўзаллик ҳақидат **туйруларини, табнатга** бўлган **муносабативя,** бадиий адабистга қизиқишини, жамиятга булган қарашларини гузаллик ва улуғворлик ас-осида тарбия қилиши билан дицкатга сазовордир.

Таянч тутунчалар

Бадиий идрок, **вафосатлл** идрок, ҳиссий ндрок, ақлий идрок. нафосатлн тарбия. санъат. замонавий комил инсон, омиллар. восниталар.

Такрорлаш уч^т! саволлар

1. Ьадиий идрок нлма?
2. **Нафосатли** идрок деганда нималарни тушунасиз?
3. Нас|юсатли ва бадиий тарбия ўртасидаги (рарқ ва бирлик ннмаларда ифодаланади?
4. Нима учун сарфатни нафосатли тарбиянинг энг муҳим воситаси дейиш мумкин?
5. Нафосатли тарбияпинг воситалари ва омиллари нима?

Адабиётлар

1. Каримов Ислом. **«Узбекисгои** XXI аср **бўеағасида;** ҳавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққист кафолотлари*. Тошкент. «ЎзбекИСТОН» нашриёти. 1997.
2. Каримов Ислом. **«Жамиятимиз** мафкураси халқни халқ, миллатни миллат қнлишга ҳизмат этсин». Тошкент. «Узбекистон». 1998.
3. **Каримов** Нслом. **«Доиишмвнд** халқпмизпинг мустаҳкам иродагига иию иаман». «Фидокор» газетаси.2000 йил. 8-июн.
4. Природа искусства и теория эстстичсского воспитапия. Москва. 1980.
5. **Органова** О.Н. Спесифика эстетического поснитания. Москва. 1986.
6. **Лавовенко** О.П. Художеетвенвое воспитание. Киев. «Паукано думка».1987.
7. Пути и средство эстетического восиитаини. М<н-кпа. «Наука». 1989.
8. Махмудов Тилаб. Эстетмка и духовное цонногти. 'Гапткент. «Шарк». 1993.
9. Фитрат А, **Адабиёт қоадалари.** Тошкент. ^'қитлъчи. 1995.
10. **Авлоний** А. Танлаяган аоарлар. 2-китоб. Тошкент. **«Маънавият».** 1998.